

AJIP ROSIDI

DUR PANDJAK

PDF Reducer Demo

C.V. PUSAKA SUNDA

PS 16

AJIP ROSIDI

Dur pandjak !

Penerbit C.V. PUSAKA SUND A
BANDUNG
1966

*Hak tjipta ditangtajukan
ku Undang**

*Gambar djilid :
Nana Banna*

*Keur Mamat djeung batur-baturna sageněrası
djeung keur geněrası-geněrası pandeurieunana*

MINANGKA BUBUKA

Geus djadi kabiasaan ari buku sok make bubuka. Ari bubuka: maksudna mah panganteur, minangka katrangan ti nu nulis atawa nu ngaluarkeunana pikeun nu maratja pèrkara maksud djeung eusina eta buku.

Tapi naha ěnja unggal buku pèrělu make bubuka atawa panganteur?

Tjeuk kuring mah ěnteu, ěnteu kabeh buku pèrělu ku bubuka. ěnteu kabeh buku pèrělu ku panganteur. Aja buku² anu memang kudu make panganteur atawa bubuka, boh ti nu ngarang boh ti nu mědalkeunana; atawa ti sardjana-ahli dina widang djiněkna eta buku. Tapi aja deui buku anu ěnteu pèrělu make bubuka atawa panganteur. Biasana buku-buku hasilsastra, rek roman rek kumpulan sadjak, boh kumpulan tjarita pondok boh kumpulan esej, tara měrělukeun bubuka. Lain hartina tara kalampahkeun, da sakapeung mah aja sastrawan anu ngarasa pèrělu mere panganteur kana buku susastrana. Ari alěsanana mah nja rupa-rupa bae. Budjangga Irlandia nu kamashur, George Bernard Shaw upamana, salilana sok tara lali njěrat panganteur nu parandjang pikeun drama-dramana. Malah sěring panganteurna leuwih pandjang manan dramana. Tjeuk Ki Silah tea mah tjěnah ge saějana Shaw teh lain rek nulis drama, tapi rek njieun studi ngcunaan objekna. Ari drama mah itung-itung panjombo atawa pameuli bae keur nu rěsěpeun matja drama tapi tara pati kějěngeun matja esej.

Kitu deui, aja buku-buku susastra anu dina mimiti mědal mah teu mikabutuh panganteur, tapi sanggeus-na hirup-hurip kuměěndang di alam pawěnangan něpi ka djadi klasik, ana rek dikaluarkeun deui teh sok make panganteur ti ahlina. Minangka pangwanoh ti sang ahli pikeun nu maratja, ngcunaan buku nu hari-

ta geus djadi klasik. Ku ajana eta bubuka atawa pang-
anteur, nu maratja teh djadi leuwih terang kana ka-
sangtukang sadjarah hirupna eta hasilsastra katut sas-
trawanna.

Ari ieu buku manrupa kumpulan karangan anu
antarana mangrupa esej : sahenteu-henteuna kitu
tjeuk pretensi nu ngarangna mah. (Pérkara adjen-
an henteuna, tangtu lain wewenang nu ngarangna
pikeun nangtukeun). Saénjana mah teu kudu ma-
ke bubuka, tapi teu burung make, da katimbang
pérèlu mere katrangan, jen esej teh pikeun urang Sun-
da mah barang langka. Lain tara urang Sunda naru-
lis esej, tapi antjal-antjalan pisan. Nèpi ka kiwari ta-
tjan aja nu ngahadjakeun kalawan daria. Padahal
mun seug ku urang dititénan rereana tulisan anu di-
maruat dina madjalah-madjalah djeung surat kabar
anu disarèbut tjarita atawa lalampahan teh, saénjana
mah mangrupa hidji wangunan antara prosa-tinutur
djeung esej : mirip-mirip kana esej, harib-harib kana
prosa-tinutur. Tapi biasana mah eta teh dilantarankeun
ku sabab nu nulisna kurang terang kana beda-bedana
wangunan-wangunan susastra. Kirang apal kana be-
dana tjarita pondok djeung esej ; teu paham kana
bedana panineungan-lalampahan djeung esej.

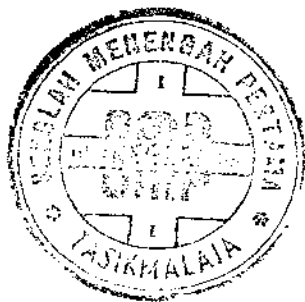
Dina sawatara tulisan anu dimuat dina ieu buku,
nu ngarangna kalawan sadar hajang nulis esej. Ari
esej tea saénjana mah objek garapanana teh henteu
kudu ngan masalah-masalah sastra atawa budaja
wungkul da esej mah mangrupa hidji wangunan susas-
tra anu kudu mereadjén ti mimiti kana bubuk-leutik
nèpi ka masalah rongkah-rohaka tina hirup-kumbuh
djeung hirup-huripna manusa. Djukut-djukut kudu ha-
hirup, reumis-reumis kudu harurip, nèpi ka djadi ma-
salah anu miboga harti dina hirup-hurip manusa. Bia-
sana dikédalkeun ku tjara nu informil tapi pikarèp-
eun nu maratja, maksud teh henteu tjara panalungtik-

an para sardjana, sanadjan masalahna leuwih daria djeung leuwih beurat manan masalah anu didadarkeun ku para sardjana oge.

Lamun tulisan-tulisan anu dikumpulkeun dina ieu buku, rereana mangrupa tulisan-tulisan ngeunaan kasusastraan, eta mah pulang-mal'um, da bongan gëgëdena katineung nu ngarangna teh di dinja.

Saénjana esej miboga kamungkinan anu djëmbar sarta hade pisan dina basa Sunda teh. Babakuna ku lantaran sipat basa Sunda anu ngontjrang tur miboga daja-asosiasi djeung imadjinasi nu luar biasa : Apan puisi oge teu mustahil digëlärkeun dina basa lantjaran ku basa Sunda mah.

Nja muga-muga bae ieu buku teh bakal ngabaladah pidjalaneun pikeun tumuwuh djeung mäkarna esej dina basa Sunda.

A. R.

Bandung, Septembër 1965.

KATRANGAN

Salian ti *Pétikan Surat-surat*, karangan-karangan anu dimuatkeun dina ieu buku kabéh oge kungsi dimuat dina suratkabar djeung madjalah.

Demi suratkabar djeung madjalah anu ngamuatna njaeta :

Sk. *Sipatahoenan*, Bandung, ngamuat karangan-karangan *Deklamasi*, dina taun ka-XXXVII no. 149, tg. 8 Djuli 1959; *Ngawalonan Rusman* dina taun ka-XXXVII no. 174, tg. 6 Agustus 1959; *Njélapkeun* dina taun ka-XXXVII no. 213, tg. 24 Septembër 1959; *Tjatċtan-tjatċtan Ngcunaan H. Hasan Mustapa* dina taun ka-XXXVIII no. 28, 29, djeung 30, tg. 4, 5 djeung 6 Februari 1960; *Ehon Berod!* dina taun ka-XXXVIII no. 76, 77, djeung 78, tg. 27, 28 djeung 29 April 1960; *Utuy T. Sontani Njawang Kamċkaran Sastra Sunda* dina taun ka-XLIII no. 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130 djeung 131, tg. 5, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 17 djeung 18 Djuni 1964.

Kalawarta L.B.S.S. Bandung ngamuat karangan *Etika Sastra* dina no. 22 kaluar taun 1962. Eta tulisan teh reaksi kana tulisan M.A. Salmun dina *Sipatahoenan* anu ngadakwa R. Memed Sastrahadiprawira djeung Moh. Ambri djadi „barangkot sastra” tanpa bukti-bukti nu djċlas djeung make katrangan-katrangan palsu, nu ngomċntaran tulisan M.A. Salmun keneh nu dimuat dina *Kalawarta L.B.S.S.* no. 21 taun 1962 (make sandi asma tapi).

Mingguan Sunda Bandung, ngamuat karangan *Kudu Sicun Teu Kaduuman* dina taun ka-I nomċr 9 tg. 17 April 1965; *Mapaj-mapaj Raratan* dina taun ka-I no. 18 djeung 19, tg. 19 djeung 26 Djuni 1965; djeung *Kritik Sastra* dina tn. I no. 24, 25, 26 djeung 27 tgl. 4, 11, 18 djeung 25 Agustus 1965.

E U S I N A

Katja

Buhuka	5
Katrangan	8
Deklamasi	11
Ngawalonan Rusman	19
Njèlapkeun	24
Tjatĕtan-tjatĕtan Ngeunaan H. Hasan Mustapa	25
Ehon Berod : Manifestasi Djiwa Kreatif	32
Rusdi Djeung Misnĕm	42
Etika Sastra	49
Pĕtikan Surat-surat	60
Utuy T. Sontani Njawang Kamĕkaran Sastra Sunda	72
Mapaj-mapaj Raratan	112
Kritik Sastra	123
Kudu Sieun Teu Kaduuman	146

*
**

DEKLAMASI

Sabada mērdika, kainsapan kabangsaan Indonesia beuki hurung ngagēdur Kainsapan anu ngahudangkeun deui kapertjajaan ka diri pribadi. Tapi oge anu ngahudangkeun rasa tjeutjeub djeung ngewa ka barat anu kungsi diwakilan ku urang Walanda ngadjadjah mangalam-alam. Ku ngewa-ngewana urang siga-siga rek ngumumkeun perang ka sagala anu bau-bau barat. Malah nēpi ka kētjap-kētjapna, istilah-istilahna (nadjan ari ngomong sapopoe mah leuwih mērēnaheun ku basa Walanda). Istilah-istilah anu geus ilahar, hajoh digaranti ku istilah-istilah anu „asli”. Tapi naha ēnja asli? Hēnteu, da narah ari nendjo badan bēgang rēgeng dina eunteung mah, nja tuluj agul ku warisan anu tjēnah mah warisan ti karuhun. Ari nu dianggap basa warisan karuhun tea bēt basa Kawi. Siga anu hēnteu pertjaja kana kamampuh basa Indonesia anu dina Kongres Pēmuda 1928 didjungdjung-lungguh djadi basa nasional make dipageuhan ku sumpah sagala tea. Bubuhan sumpah nonoman sigana. Atawa basa Sangsakērtā. Enja ari India tea mah leuwih deukeut manan Junani atawa nagara Walanda, tapi da sarua teu hir teu walahir. Boh India boh Walanda, kungsi ngadjadjah urang. Nadjan bisa djadi hēnteu satjara pamarentahan (hēnteu politis), tapi dina agama djeung kabudajaan mah, tapak urang Hindu dina diri urang teh djēro pisan. Matak ge teu aneh mun loba anu ngarasa agul ku barang tatangga teh.

Bung Karno ge hēnteu njēbat lima dasar, tapi „pan-tja sila”. Kitu deui hēnteu kērēsa njēbat kabinet kērdja, tapi „kabinet karya” (ku i-grek deuih). Ngadak-ngadak weh eta kētjap „karya” teh djadi populer,

něpi ka djalma nu ku bapana, dingaranan si Utom djeung Bandi oge pakarya-karya.

Biasa, mun nu di luhur sasauran, nu di handap mah saur manuk. Teu pindo gawe. Něpi ka Komisi Istilah Bahasa Indonesia oge milu ngalieurkeun. Anu puguh ti baheula mula disebut „ěrem”, hajoh make dimerěkan (dina kolong dareksi karetaapi) ku kětjap „abar”. Atuh sakitu pěrsen tah tanaga urang teh dihahambur dipake ngapalkeun deui kětjap djeung istilah anjar, anu magar basa kuna, basa warisan, basa titilar karuhun tea.

Parohoeun, jen gunana kětjap djeung basa teh ngan wungkul pakakas, pikeun mangněpikeun maksud urang ka nu lian. Keur njirian. Parohoeun jen djalma rea mah leuwih ngarti mun ngadenge kětjap „ěrem” manan „abar”

Matak ge kuring mah teu ngarasa aneh, mun aja urang Sunda nu hajang (ngusulkeun) supaja kětjap „deklamasi” diganti ku „rekawasita” teh.

Lamun kětjap nu diusulkeun keur pigantieunana tea kětjap Sunda onam mah, duka teuing. Ieu mah siga hajang nu ngaganti topi helěm ku uběł-uběł (lain ku ikět).

Tapi keun eta soal mah urang teundeun di handeuleum sieum, paranti njokot-ninggalkeun: urang tunda di handjuang siang, hantjaeun ěngke kahareup.

Enja, deklamasi sadjak dina harti ngadeklamasi-keun sadjak meunang Wahyu Wibisana atawa Eddi Tarmidi mah anjar ajana di urang teh. Dimimitian ku Tundjung Balebat (ěnja kitu?). Tapi da ari deklamasi mah, keur urang Sunda teh lain barang anjar.

Euh ěnja, atuda kětjap „sadjak” oge apan matak tipopolotot sotja; tjěnah mah pangaruh ti barat. Malah make aja nu ngadakwa sagala: „Sadjak mah lain wa-

risan karuhun. Euweuh ti dituna. Haram !”

Eta mah djalmana bae saru ku wudjud, samar ku rupa. Na ari raraosanana pantun teh naon kitu ? Nu di „tjarita”keunana : sadjak. puisi ! Malah puisi anu tatjan katandingan (ulah pon kaungkulan) ku puisi (sadjak tea !) Wahyu Wibisana saparakantja; nadjan sadjak-sadjak Sajudi ngahudangeun deui tjipta beunang karuhun Sunda.

Atuh djurupantunna na eta teh lain deklamator ?

Aja djalma (Yaya Hudaya) nu njebutkeun jen deklamasi ti baheula ge geus aja di Sunda tapi ana njebutan tjonto-tjonto bët los-los kana wajang wong, tukang obat, pokrol, makélar ari pantun mah teu kasabit-sabit. Hilap ? Atawa teu wawuh ? Atawa teu uninga naon salérésna ari deklamasi ?

Sédengkeun pantun teh saur H. Hasan Mustapa dina *Bab Adat Urang Priangan Djeung Sunda Lianna Ti Eta* (Djakarta, 1913) ge, kasénian asli. Tjindékna mah kasénian Sunda nu pangsundana weh. Dalah wajang oge, ku H. Hasan Mustapa henteu disébat kasénian Sunda asli. Eta meureun pedah dina pantun *Tjiung Wanara* aja kakotjapkeun magar teh Hariang Banga madju ka wetan bari ngawajang, ari Tjiung Wanara ka kuloneun Tjipamali bari papantunan.

Di sagigireun pantun, tēmbang Tjiandjuran ge masih sadapur djeung deklamasi, nadjan énja leuwih beurat kana tēmbangna (sēni-sora). Tapi da tēmbang-tēmbang Tjiandjuran mah, dangdingna teh meh kabeh miboga adjen sastra.

Mun ku urang dibandingan, sikoreng dina tēmbang Tjiandjuran teh séring pisan aja guném-tjatur antara istri-pamégét. Henteu kitu ari karuhun urang baheula ngedalkeun katrésna djeung tjintana ku tēmbang mah ? Atuda Tjiandjuran mah salilana ngingétkeun kuring

kana mangsa tjaang bulan, ngẽmpraj di buruan, hiliwir angin leutik nẽbak dangdaunan, nja daun-daun arusik, nja kararas ting karasak, sẽdẽngkeun gunung ngadjẽga di kadjauhan, ngẽlẽmẽng hideung alam endah sarta romantis. Alam Sunda tapi lain Sunda kiwari anu heurin ku begalan pati, djadi pangojokan gorombolan, pamidangan euwah-euwah !

Tjindẽkna deklamasi teh lain barang anjar keur ki Sunda mah. Geus aja ti dituna ! Hẽnteu haram.

Di Indonesia ajeuna teh karẽsẽp kana deklamasi keur meudjeuhna beukah, tjeujah. Unggal studio RRI unggal minggu (sakurang-kurangna sabulan sakali mah tangtu), ngajakeun deklamasi. Deklamasi sadjak Indonesia. Ari sadjak-sadjakna, lain bae sadjak-sadjak beunang para sastrawan nu marojan, malah rereana mah sadjak-sadjak beunang barudak anu masih keneh siduru hareupeun hawu.

Unggal pẽrajaan sakola, pẽrajaan naek kẽlas upamana, deklamasi sok tara tinggaleun. Malah dina pesta ulangtaun (jarẽh) ge, sẽring kabandungan nu deklamasi.

Tapi lamun urang nanja ka „deklamator” anu unggal minggu deklamasi di studio RRI atawa nu geus meunang hadiah tina deklamasi : „Naon maksud saẽnjana deklamasi teh ?”, rereana mah ngadjarawabna teh rada asa-asa : „Ah nja ku lantaran rẽsẽp weee”

Lamun ku urang ditanja leuwih djẽro : „Naon maksud sadjak anu bieu dideklamasikeun teh ?”

Kuring yakin, ngan saeutik pisan anu bisa ngadjawab. Ngan saeutik pisan anu bisa ngadjawab kalawan bener djeung ngajakinkeun.

Djadi naon atuh sababna pangna barudak urang kiwari mana rẽsẽp-rẽsẽp teuing kana deklamasi, ari maranchanana sorangan teu pati ngarti keur naon, teu

pati ngarti kana sadjak anu dideklamasikeunana?

„Nja ku lantaran rësëp weee” eta mah lain djawaban anu ënja-ënja, Kadjaba mun maranehanana nganggap deklamasi teh sarua djeung lang-lajangan atawa ngadu-djangkrik. Bane usum! Bane umum djeung batur. Batur ngaler, atuh ngaleeerrrr, batur ngidul, milu ngiduuuul

Mun urang ngabandungan deklamasi sadjak Indone-sia, boh ku para anggauta Tunas Mëkar Djakarta, boh ku para anggauta Gubug Remadja Bandung, boh ku para pëmuda di Djogja, di Solo djeung lian-lianna, bët asa sarua bae. Kësanna teh : didjieun-djieun, teu djudjur, matak murël nu puguh mah. Unggal djalma ngadeklamasikeun sadjak ku tjara, gaja, irama nu sarua. Ti Sabang nëpi ka Maroke (muga-muga di ditu ge geus aja nu rësëp kana deklamasi), sigana teh unggal djalma ari deklamasi kitu-kitu kench kitu-kitu keneh. Taja pisan „warna” pribadina teh. Unggal djalma lir sora kaleng kosong nu ditarabeuhan ku barudak, di mana-mana oge kitu turungtungna.

Taja pisan tapsiran, intèrpretasi si deklamator sa-tjara individu kana sadjak nu dideklamasikeunana.

Tah, kuring mah hajang mihape ka nu ngasuh Tundjung Balebat, supaja ngipuk sèni deklamasi Sunda mah dina dasar kamërdikaan individu. Unggal deklamator kudu boga „pribadi”. Ulah nëpi ka unggal anggota Tundjung Balebat ana deklamasi sakarupa bae djeung kahajang nu ngasuhna. Dina ipukan sèni mah, tugas nu ngasuh teh babakuna nalingakeun lain mak-sakeun kahajang djeung karësëpna sorangan. Kudu ngipuk unggal pribadi anu positif rek tumuwuh.

Naon atuh ari maksud deklamasi teh?

Mun ku sakalimah mah, maksud deklamasi teh nja-eta ngararasakeun (dina harti menikmati, mengung-

kapkan dan memanifestasikan) hasilsastra ku lisan.

Babakuna sanggeus manusa manggih tjara njitak buku, ana ngararasakeun hasilsastra teh ku matja soso-ranganan (ngilo). Padahal baheulana mah, siga pantun wae : hasilsastra teh dilisankeun, diutjapkeun. Nu hajang ngararasakeunana atuh ngabandungan di saku-rilingeun si sastrawan atawa djurupantun.

Djadi tugas si deklamator atawa si deklamatrix nu pangutamana teh njaeta mangnëpikéun „amanat” sastrawan ka nu ngabarandungana. Ku lantaran eta, samemeh ngadeklamasikeun hidji hasil sastra, si deklamator atawa deklamatrix teh kudu geus ënja-ënja ngarti djeung paham kana eusi, djiwana. Kumaha manehna rek mangnëpikéun amanat si sastrawan tea atuh upamana manehna teu ënja ngarti kana maksud hasilsastra nu dideklamasikeunana ?

Sakapeung mah kuring sok nanja ka diri sorangan : „Naha henteu leuwih hade lamun para deklamator djeung deklamatrix anu sok maranggung di studio RRI teh sina diadjar matja sadjak ku basa salantjar bae ? Ulah waka direka-reka wirahmana ? Enja, siga mun urang matja koran. Pan urang oge ari matja koran teh hajang ngarti lain hajang humarurung siga nu muriang. Mun geus ënja-ënja kaharti sarta njërëp kana tulangsandi (tjeuk paribasana mah) kakara dideklamasikeun. Ieu tangtu padeukeut djeung pangadjaran apresiasi sastra.

Tjeuk kuring mah tjara kitu leuwih gëdë mangpatna keur kamekaran seni deklamasi. Komo dina mangsa nu dareklamasina sorangan henteu insap kana maksud djeung harti deklamasi mah.

Sanggeus ngarti ënja-ënja, deklamator bebas mere tapsiranana kana hasilsastra anu dideklamasikeunana tea.

Kuring mah sok hajang seuri mun nendjo djalma nu rek ngadeklamasikeun sadjak Chairil Anwar

Krawang-Bekasi (Kenang-kenanglah Kami), angkari-bung ku dangdaunan, beungeutna tjulang-tjelong ku mehong, dadana diapuan ngarah siga rorongkong

.....
Sëni drama djeung sëni deklamasi teh masing-masing mangrupa tjabang sëni anu mandiri. Mun dina deklamasi loba teuing „menta bantuan” kana make up atawa rengkak-polah, dalah mimik, eta teh nandakeun jen manehna teu sanggup deklamasi. Lir sëpeda dimotoran, apan disëbutna ge lain sëpeda, tapi sëpeda-kumbang. Teu katji milu balap-sëpeda ku sëpeda-kumbang mah!

Kitu deui, piano atawa katjapi kudu ngan nëpi ka mirig. Ulah nëpi ka njilepkeun deklamasina. Tjeuk kolot oge apan ulah tjul dogdog tinggal igël!

Dibandingkeun djeung basa Indonesia anu tatjan maneh (babakuna dina tjara ngalisankeunana), basa Sunda leuwih boga harëpan dina soal deklamasi. Tapi njaeta kudu dibarung ku wawuh kana djiwa basana (sageuj da urang Sunda apan, piraku hënteu wawuh hënteu wanoh kana basana sorangan). Lain wawuh munding, tapi wawuh-wanoh ënja.

Wawuh-wanoh kana djiwana, moal njababkeun para tjalon deklamator djeung deklamatrix tea tuturut munding kana gaja djeung tjara deklamasi sadjak Indonesia anu biasa sok kabandungan dina radio, anu lir djalma muriang keur nirisan tea.

Sigana përlu pisan para tjalon deklamator urang sakali-kalieun ngabandungan pantun. Lain pantun Beton anu sok manggung di RRI Bandung tea, tapi pantun buhun kabaheulanakeun, pantun asli.

Ajeuna ngeunaan sadjakna.

Hënteu kabéh sadjak bisa dideklamasikeun. Ieu pënting dipikanyaho ku para tjalon deklamator. Aja sadjak anu sanadjan hade satjara puisi, tapi hese ata-

wa sama-sakali teu bisa dideklamasikeun. Dina basa Indonesia sadjak-sadjak kaja kieu teh loba. Dina basa Sunda mah unggal sadjak beunang disebutkeun ngawirahma, bubuhan atuda basana geus maneu tea. Tapi lain hartina euweuh sadjak anu hese dideklamasikeunana.

Kuring ngarasa heran sadjak *Kiai Mudjur* beunang Eddy Tarmiddi didjadikeun sadjak-wadjib ku panitia deklamasi Tundjung Balebat, Panasaran, bét hajang terang kumaha ngadeklamasikeunana sadjak pandjang tur monotoon. Kitu deui, naha *Dua Utusan* sadjak Wahyu nu didjadikeun sadjak wadjib teh, lain (upamana) *Pangbalikan*? Sadjak kuring *Umur Beuki Ngolotan*, naha djustru didjadikeun sadjak wadjib keur barudak SMA, séděngkeun sadjak *Tanah Sunda* keur para mahasiswa? Naha hěnteu tibalik? Djeung naha euweuh sadjak beunang Sajudi anu didjadikeun sadjak-wadjib teh? Tjeuk kuring mah, di antara sadjak-sadjak Sunda ajeuna, sadjak-sadjak Sajudi anu pangdeukeutna kana djiwa pantun. Boh eusina boh wirahmana. Pangkeunana kana mamaras rasa Sunda. Ku kituna pangaralusna deklamasikeuneun mah.

Tapi teu pindo gawe, ieu usaha deklamasi teh usaha nulujkeun salah sahidji sěgi sěni pantun anu ajeuna geus las-lis-lěs. Muga-muga nu garaduh hadas insap kana tugasna dina ieu hal: jen maranehanana teh njambung galur karuhun ku djiwa nu kiwari lilir.

Sumedang, 2 Djuli 1959

Tadina mah moal rek pipilueun susuratan dina *Sipatahun* teh nadjan andjeun nulis surat keur kuring oge. Tapi ku lantaran andjeun njangka kuring djugang-djaging tali munding, pěrėlu mere walonan. Da heubeul teu nulis ge lain ku lantaran kajuhan tali kolotok kuring teh, tapi ku lantaran dadung nalikung diri, hajang piring alas. Bongan sok rėsėp seuri ngeunah, njeungseurikeun tingkah monjet, bėt ngadjak papandjang-pandjang buntut, pagantjang-gantjang rindat.

Samemeh matja surat ti andjeun ge kuring geus nulis, pěrkarā deklamasi. Eta pedah kabėnėran Y.R. djeung E.T. ka Sumedang mamawa *Sipatahun* anu ngamuat tulisan nu ngangadjak ngaganti topi helėm ku ubėl-ubėl tea. Kawuwuh deui dikirimman uar-pangadjak ku panitia pasanggiri deklamasi teh, sugan kuring daek milu pasanggiri deklamasi. Era parada, da ngarasa teu wasa. Lain wae teu wasa kudu majar Rp. 7,50,— tapi ku lantaran ngarasa geus lain budak sakola, lain mahasiswa, meureun euweuh kolomna. Heug wae ėngke meunang gėlār Djuaara-Kahormatan teu pupuguh !

Nadjan aja baraja nu bakal ngarasa bungah lamun kuring meunang bentang, tapi kuring mah ngarasa leuwih sėnang lamun bisa tėnang tjitjing di imah njanghareupan mėsın-kėtik, ngahangkeutkeun garapan.

Ari hajangna mah nataku njakseni pasanggiri teh, ngan sieun digogog andjing di panto rek asup, da rumasa teu kaondang, sanadjan sadjak kuring mah sadua-dua didjadikeun sadjak-wadjib ku panitia. Katambah dina djaman kabinet sandang-pangan mah ongkos oplet ti Sumėdang ka Bandung ge ngalipėt. Beus dėdėt-dėdėt wae, bubuhan usum pakansi.

Ngan ari kakaren mah eta oge kabagian. Ti Y.R. djeung E. Sanggeusna ngabandungan laporanana mah, teu handjakal teu sing teu datang oge. Lain rek „ngagogog ti kadjauhan bari tjadu prak sorangan” (tjeuk Yaya Hudaya tea mah) lamun di dieu kuring njebutkeun jen dina hal organisasi mah para „pahlawan” sastra urang ajeuna teh kudu ngadji mimiti ti alip deui.

Yaya Hudaya anu njebutkeun jen „Loba anu atjan ngarti” kana deklamasi, bët siga anu tatjan ngarti jen deklamasi mah teu bisa disebut tjabang seni-sastra. Eta meureun pedah anu sok dideklamasikeun teh hasil-sastra.

Tapi da apan urang ge teu bisa njebutkeun jen seni-drama teh tjabang tina seni-sastra sanadjan anu sok dimaenkeun tea drama-drama Shakespeare (hasil-sastra). Kitu deui manehna siga kudu diadjar heula ngabandungan pantun, supaja ngarti jen pantun teh lain „seni norowelang teu puguh lentongna (teu ngingetkeun : *expressie*, intonasi, modulasi djeung lain-lainna)”.
6

Lamun sastra Sunda hajang hudang, panandjeuranana nja sastra Sunda buhun. Lamun seni Sunda hajang madju, panandjeuranana nja seni Sunda buhun. Supaja katangar njakola, këtjap „buhun” hade mun diganti ku „klasik”. Maksud teh supaja Yaya nu apal kana istilah-istilah *espresi*, intonasi, djeung sadjabana, djadi uninga jen dina pantun teh eta kabeh njampak.

Tina pangalaman-pangalaman dina deklamasi sadjak Indonesia, kuring meunang kësän jen loba barudak anu dareklamasi teh teu pati ngarti kana eusi-eusina sadjak anu dideklamasikeunana. Eta sababna kuring ngandjurkeun supaja samemeh mere intonasi djeung gaja, supaja matja eta sadjak heula tjara matja koran nepi ka ngarti ënja-ënja. Sanggeus ngarti kakara prak. Ku para djuri pasanggiri deklamasi ka hareup bab apresiasi djeung intërpretasi supaja me-

nang pērhatian djeung kolom dina mere peunteun ! Da nadjan sorana halimpu, espresif dina ngédalkeunana djeung lěntongna ngalagu oge, ari teu puguh mah tapsiranana kana sadjak anu dideklamasikeunana, lain ngaler-ngidul tah ! Djeung deui kumaha bisa-na espresif djeung bēnēr intonasina mun si deklamator teu miboga intēpretasi kana sadjak anu dideklamasikeunana ?

Aeh-aeh, bēt kangeungeunahan njaritakeun deklamasi. Bawaning ku bungah nendjo barudak meunang tjotjooan.

Katjida bungahna ngadenge andjeun manggih bentang-anjar dina langit kasusastraan Sunda. Handjakal kuring tatjan kaburu matja, ajeuna teh keur njanghareupan *Puisi Indonesia*. Deuk njusul *Tjeritapendek Indonesia*. Geus sataun kateler-teler.

Bisa djadi kēsān andjeun magar tulisan R.S.W. ngeunaan Chairil bagian panungtungna kaburu bosōneun nu nulisna teh bēnēr, tapi sidik lain ku lantaran nu nulisna hajang huru-huru meunang duit. Da nu nulisna mah geus poho-pohoeun atjan kana eta tulisan teh. Ditulisna oge lima taun katukang. Kapanggih-panggih ku kuring dina map di imahna, basa neangan kope *Kiwari* heubeul. Teu bebedja-bebedja atjan ka nu nulisna mah, basa kuring ngirimkeun eta tulisan ka M.T.A. Tjeuk kuring ka M.T.A. : „Tatjan aja nu mēsek Chairil seperti kitu”

Kuring keur diadjar matja Dostojewski. Kamari ieu di Djakarta manggih *Dosa Djeung Hukuman*. Sanggeusna matja eta buku mah karampa ku kuring endahna Dostojewski teh. Ari dina buku-buku sedjenna anu kungsi kabatja mah, wēleh teu katimu. Ku lantaran memang teu pati hade sigana.

Teu siga matja Tjechov. Djol-djol kaharti djeung karasa bae kaendahanana teh. Bisa djadi kapiheulaan ku rěšėp?

Kuring boga tiori (anu tatjan diudji bėnėr-hėnteu-na), jen antara Tjechov djeung Dostojewski teh aja pėrbedaan dunja. Tokoh-tokoh Dostojewski mah djalma-djalma anu abnormal, djeung istimewa deuih. Beda pisan djeung Tjechov atawa Saroyan, anu njaritakeun hal-hal sapopoe, atawa nu sok sėring kasaksen dina kahirupan sapopoe.

Mun naliti deui tulisan-tulisan kuring, meureun katangen jen anu ditjaritakeun ku kuring mah hal-hal anu biasa, hal-hal sapopoe. Deukeut djeung anu di tjaritakeun ku Tjechov djeung Saroyan. (Ieu babandingan teh ulah dihartikeun jen kuring ngadjarkeun maneh satahap djeung eta dua pangarang, da nėpi ka ajeuna mah teu wasa!).

Anjar-anjar ieu kuring matja *Tilu Taun-na* Tjechov, asa endah pisan, nadjan W.S. Rendra njebutkeun tėrdjėmahanana (tėrdjėmahan Inggrisna) „diselengkeun” oge. Padahal anu ditjaritakeunana teh hal anu biasa nakėr.

Di Bandung kuring meuli hidji buku ngeunaan Dostojewski anu ditulis ku V. Yermilov (anu kungsi nulis buku ngeunaan Tjechov tea). Handjakal tjan kaburu dibatja. Dibandingkeun djeung buku-buku import ti Amerika atawa Eropa, komo djeung buku-buku kaluaran djėro nagara mah, katjida murahna.

Di Sumėdang hudjan wae ajeuna teh. Meh unggal sore. Nėpi ka gėmpungan rek ngadėgkeun BPB *Kiwari* oge dibatalkeun, da hudjan munggah ngagėbret.

Kuring ge geus matja surat Eddy ka andjeun nu ngahudangkeun ingėtan kuring kana *Bale-Bandung-na* Hasan Mustapa djeung Kiai Kurdi. Bėt ingėt ka surat ti Wahyu basa ngabedjaan teu bisa datang ka Sumė-

dang : pinuh ku purwakanti, djeung muisti, Handjakal kuring mah lain Kiai Kurdi, atuh eta surat teh teu diwalonan-walonan atjan.

Ajeuna keur usum hahasan-mustapaan djeung kiki-aikurdian. Da mangsa hahairilan djeung iidrusan mah geus kaliwat sigana. (Ras ingët ka sawatara tjarita-pondokna Ading djeung potret Wahyu anu dimuat dina madjalah bari ngaroko tjara Idrus). Tapi saka-peung mah kuring nalek maneh : Naha djalan batur teh bisa leuwih ngadeukeutkeun aing ka aing kitu ? Teu ngabibisani, masrahkeun ka ki Eddy pribadi.

Olla keur radjin nulis pėrkara basa djeung sadjarah kabudajaan. Sina kabatja ku masarakat jen beh ditueun langit teh aja langit. Jen langit anu katembong teh lain Bėbėnėran Mutlak, tapi tembong-gėlor.

Memang, matak pikabungaheun suasana ajeuna teh. Haju urang hangkeutkeun !

Sonona,

A. R.

Sumedang, 23 Djuli 1959

NJELAPKEUN

Ari seuneu njaho kana panasna seuneu? Ari kembang ngarti kana seungitna kembang? Ngan anu boga rarasaan nu bisa ngarasa.

Ngan anu akalan nu bisa ngarti. Ngan anu boga dria-pangambeu anu bisa njeuseup seungitna kembang, bauna bugang.

Mun wani njanghareupan seuneu, kudu wani ku panasna. Mun kalentab ku seuneu nadjan akar tangtu bangkar, nadjan tangkal tangtu ruhaj.

Seler djeung walungan henteu salilana sangaran. Di laut sagala tjai walungan nu ti mana mendi teh awor gumulung ngadjadi hidji. Anu kiruh djeung anu herang, tara patanja ti mana nja asal.

Nu kiruh tara agul ku kiruhna, nu herang tara reueus ku herangna. Kembang tara agul ku seungitna, seuneu tara reueus ku panasna.

Kiruhna tjlaut, panasna seuneu djeung seungitna kembang, ngan dikedalleun ku manusa anu bisa njarita.

TJATÉTAN-TJATÉTAN
NGEUNAAN H. HASAN MUSTAPA

I

Tanja : Mana nu bënëer : tjeuk pribadi atawa tjeuk batur ?

Djawab : Hènteu beunang disébut bënëer, lamun djalma rasana bënëer tjeuk pribadi sanadjan salah tjeuk batur. Hènteu beunang disébut bënëer, djalma rasana anu bënëer tjeuk batur, sanadjan salah tjeuk pribadi.

Anu ka lédji, eta djalma beurat teuing ka aherat, njaah teuing ka pribadi, kadjeun dipikageuleuh batur. Anu ka dua, beurat teuing ka dunja, hènteu njaah ka awak pribadi, lamo ngeunah batur.

Tah anu matak gujur bac saumur-umur djeung pada batur nja ieu, marébutkeun pérkara ieu, loba anu tjlaka dunja-aherana, sakur anu goreng timbanganana. Nu matak saumur-umur taja putusna „marébutkeun bënëer”; euweuh nu mértelakeun, tépi ka jaomal-kiamah.

Saha anu geus jaomal-kiamah, tangtu bisacun njarita.

Tanja : Ari djalma aja salahna ?

Djawab : Euweuh ! Aja oge kabënëranana djeung karép anu hènteu panudjueun.

Tanja : Ari djalma aja bënëerna ?

Djawab : Euweuh ! Aja oge kabënëranana djeung anu panudjueun.

Anu matak djalma anu asak timbang-taradjuna sok njébut bënëer ka nu hènteu dipikarép ku pribadi. Eta ngan basa wae, moal hade njalahkeun sédjana deungeun. Ari njébut salah ngan basa wae, bisi keur teu disédja deungeun.

Tina Sjah Nur Djaman

Ieu pagunĕman ngagambarkeun jen H. Hasan Mustapa teh djĕmbar, hĕnteu sundĕk. Aja deui utjapanana anu unina kieu : „nadjan papak hĕnteu sarua”, anu maksudna mah njĕbutkeun jen nadjan manusa sarua papak bĕnĕrna, tapi hĕnteu sarua saruasan. Anu bĕnĕr tjeuk aing tatjan tangtu bĕnĕr ĕnja-ĕnja bĕnĕr, tapi anu bĕnĕr tjeuk batur oge tatjan tangtu bĕnĕr ĕnja.

Karuhun Sunda keur kĕtjap ”truth” dina basa Inggris ngagunakeun kĕtjap „bĕbĕnĕran”. Ieu kĕtjap teh ngelingan ka urang jen saĕnjana mah mungguhing di alam dunja taja anu ĕnja-ĕnja bĕnĕr. Saĕnjana mah taja anu mutlak bĕnĕr atawa mutlak salah. Bĕbĕnĕran hartina babaledogan, sugan keuna, sugan ninggang, sugan kabĕnĕran. Bĕbĕnĕran hartina sugan bĕnĕr, atawa bĕnĕr tjeuk anu ngabĕnĕrkeunana. Mun aja oge anu ngabĕnĕrkeun, bane we eta mah kabĕnĕran panudjueun. Lain hartina ĕnja-ĕnja mutlak bĕnĕr.

Kĕtjap „bĕbĕnĕran” ngabedjaan jen karuhun Sunda teh subjektif dina ĕnggoning nangtukeun sikĕp kana sagala hal. Djĕmbar deuih.

Subjektivismeu anu ngamungkinkeun marudahna, pabantrokna bĕbĕnĕran djeung bĕbĕnĕran satjara hebat di „djalan-tĕngah”an deui ku H. Hasan Mustapa mah. Djalma anu asak timbang-taradjuna, njaeta djalma anu insap kana kateumutlakan bĕbĕnĕran tapi oge insap jen manehna teh hirup djeung nu lian. Anu matak tjĕnah, sok njĕbut bĕnĕr kana nu hĕnteu dipikarĕp ku dirina pribadi. Tapi lain hartina si anu asak timbang-taradjuna teh ngajakeun kompromi pĕr-kara bĕbĕnĕranana. Dina kaajaan-kaajaan anu sakira moal aja matakna kana karepeh-rapihan djeung deungeun mah nja ngan ngabĕnĕrkeun bĕbĕnĕran bae. Malah dina seuhseuhanana kudu padungdĕngan antara karepeh-rapihan djeung bĕbĕnĕran agĕman pribadi, nja milih bĕbĕnĕran pribadi, da ku saha dibelana atuh

bëbënëran pribadi lamun lain ku dirina ? Bukti kana ieu hal nja anekdota-anekdota ngeunaan H. Hasan Mustapa ku andjeun anu sëring disarëbut „mahiwal”. Mahiwal soteh tjeuk anu teu sarua djeung andjeunna. Hartina mahiwal soteh tjeuk anu teu panudjueun. Tjeuk anu ngabënëркеun mah nja teu mahiwal teu sing. Komo tjeuk djalma anu asak timbang-taradju djeung ngarti kana bëbënëran batur mah !

Dina ënggoning marëbutkeun bënr, djalma sëring toh pati djiwa raga. Keur ngabela bëbënëranana pribadi manusa rela ngorbankeun hirup djeung huripna pribadi. Sabab bëbënëran teh tjeuk anu ngabënëркеunana mah nja anu pangbënërna sanadjan lawanna oge miboga kajakinan nu sarupa kitu deuih. Tarungna djalma marëbutkeun bëbënëran anu lain ënja-ënja bënr, teu bisa disapih, da mun seug bisa disapih, meureun falsafah teh geus mandëg, meureun Pangeran ge hënteu përlu nurunkeun nabi mani barewu-rewu, rasul mani salawe.

Tjénah ngan djalma anu geus jaomal-kiamah wae anu bisa njarita, anu bisa mërtelakeun anu ënja-ënja bënr teh. Ari djalma anu jaomal-kiamah, lain ngan wungkul djalma nu geus ngababatang njangirah ngaler, tapi djalma anu geus ngungkulan hirup midua. Tapi dina njaritana ge, djalma anu jaomal-kiamah mah tangtu ngan bisa kaharti katarima ku anu „sadjadjaran pantjakaki” bae, nu hartina ku nu geus papada jaomal-kiamah deui. Ari jaomal-kiamah, ngan bisa didjalanan ku diri-pribadi, ku manusa-manusa saurang-saurang, ku manusa sorangan-sorangan, teu bisa ditalangan ku lian. Atuh geusan njaho nu ënja-ënja bënr teh, unggal-unggal djalma kudu jaomal-kiamah heula.

Hartina liang tai dedewekan !

II

Rakit aing djati pada djati
djati awi pigeusancun ngambang
djati tali geusan paret
djati tjai geusan palid
djati palupuh diuk
djati salimar padjangan
djati dëgung ngungprung
djati nu tunggang sukana
djati kabeh pada narimakeun diri
njaho kana sorangan.

Tina Dangdanggula *Sari Amis*.

Dina kahirupan abad-mësin aja spesialisasi, něpi ka aja paribasa manusa-mësin. Tjénah ge manusa teh ngan mangrupa hidji sėkrup dina hidji mësin-masarakat anu mutěr, Ieu mësin teh kudu suhud djunun ngalakukeun kawadjibanana, supaja roda masarakat ge anggěr mutěrna.

Dangding H. Hasan Mustapa anu di luhur, tangtu hěnteu dipimaksud pikeun ngagambarkeun kahirupan abad-mësin kiwari. Tapi eta babandingan teh bawirasa moal katjaletot-katjaletot teuing mun dilarapkeun kana eta hal. Kalarasan djeung katěngtrěman, dilantarankeun ku masing-masing aja dina těmpatna masing-masing. "The right man on the right place" mun tjeuk John Bull mah meureun. Nja lamun silipikannjahokeun diri, silinarimakeun diri, kakara aja karepehan karapihan. Repeh-rapih, anu hartina masing-masing bagian djeung alam sadar kana tanggung djawab tugas-papantjenna.

„Njaho kana sorangan” tjénah, Ieu utjapan pati-inti pasualan gampang dirumuskeunana. Tapi ngalakukeunana mah hěnteu babari tjara ngu-

tjapkeun atawa ngarumuskeunana. Usaha manusa taja kéndatna sapandjang sadjarah, tjeuk kuring mah taja lian njaeta usaha hajang wawuh ka dirina pribadi, hajang wanoh ka aingna, hajang njaho kana sorangan tea. Kadjaba ti kitu teh deuih, hěnteu euweuheun djati tjai anu babandjiran, atawa djati palupuh nangtung, nēpi ka ngabaruntakkeun kaajaan.

„Djati dēgung anu ngungprung”, naha ieu teh pēr-lambang napsu? Tapi ngaběrungna napsu bari dibarēngan ku njaho kana sorangan mah, mo matak kalēbuh rakit, malah nja njukakeun anu tunggang.

Ngan tadi ge geus disēbutkeun, jen tjeuk kuring mah usaha manusa sapandjang sadjarahna teh, taja lian ti usaha hajang njaho kana sorangan, hajang wawuh ka dirina pribadi. Tjohagna mah: hajang rakitna djati pada djati. Da teu kurang-kurang manusa anu njangka tunggang rakit djati padahal mah tangkal randu.

Narimakeun diri hěnteu bisa dibandingkeun djeung nrimona kang mas. Narimakeun diri mah bari dibarung ku njaho ka sorangan apan. Djadi narimakeun diri mah sadrah lain tumamprak teu daja teu upaja sagala sadaja-daja, sagala sumuhun dawuh. Narimakeun diri mah ngandung harti, njaho kana kakuatan diri djeung kamampuh diri. Wawuh kana „djati”na diri pribadi. Narimakeun diri hartina leupas tina ngungprungna napsu-napsu anu hěnteu kakadalīan. Narimakeun diri hartina mēruhkeun napsu-napsu anu kabawa ku dēgung ngungprung. Da njaho kana sorangan tea.

Nja manusa anu rakitna djati pada djati, nja manusa anu njaho kana sorangan pisan manusa anu geus jaomal-kiamahi teh. Taja naraka taja sawarga. Taja wadjib taja sunah. Nja manusa anu kitu pisan, anu kari sukana tunggang rakit anu kabahanana djati pada djati. Da wadjib geus djadi dina diri, da sunah geus bētah dina rasa.

III

Aja anu nanja ka H. Hasan Mustapa : „Djuragan panghulu, dupi Allah teh siga saha ?”

Walërna : „Ari silaing geus njaho Kangdjäng ?”

Nu nanja : „Parantos.”

„Geus njaho Tuan Bësar ?”

„Parantos.”

„Tah säd saeutik ti dinja,” walërna.

Ieu anekdota teh salah sahidji anekdota anu pangpopulerna anu ngagambarkeun „kamahiwalan” H. Hasan Mustapa.

Tjeuk anu saliwatan mah, anu hënteu nendjo anu „tërsirat”, moal boa nganggap jen H. Hasan Mustapa midjalmakeun Allah anu apan teu bisa dipapandekeun djeung naon bae dadamélan Andjeunna. Moal boa aja djalma anu njangka jen H. Hasan Mustapa kagungan pamadégan jen Allah teh säd saeutik ti Tuan Bësar (Gubërnur Djendëral).

Sangkaan saperti kitu teh, tanwande hënteu salaras djeung ënjana. Sabab dina eta gunëm-tjatur taja pisan kalimah atawa këtjap anu ngagambarkeun jen H. Hasan Mustapa mapandekeun pangeran djeung tuan bësar. Dina hal ieu H. Hasan Mustapa ngan wungkul nuturkeun djalan-pikiran anu nanjakeunana. Njoba-njoba nërangkeun ku katrangan nu luju djeung alam pikiranana. Alam-pikiran anu nanja, njaeta, alam „guru bukur malar bukti”, natanjakeun Allah siga *saha*. Ieu alam pikiran teh ditulujkeun ku anu ditanja. Mun nu nanja geus miboga wangwangan jen Allah teh bisa disaha-saha, atawa bisa dipapandekeun djeung saha, hartina manehna miboga anggapan jen Allah teh bisa dibandingkeun djunggiringna djeung manusa. Sarta ku sabab anu nanjana nganggap Allah teh luhur, suti sarta hormateun-pikaadjriheun, H. Hasan Mustapa njandakna babandingan teh nja ka kangdjäng sarëng

ka tuan bésar, wakil djalma-djalma mangsa harita anu dianggap agung, sutji djeung hormateun-pikadjriheun.

Metodeu nérangkeun ku djalmanuturkeun alam pikiran anu ngabarandungan, dietjeskeun ku H. Hasan Mustapa dina guném-tjaturna dina *Sjech Nur Djaman*. Dina ngadjawab kana pananja : „Kumaha ari papatah ka djalma?“, andjeunna masihan waléran : „Taksir heula, alamna anu dipapatahan. Lamun ninggang alamna dunja, papatah djalmanuntung tjeuk alamna, singsieunan ku pikasieuneunana!”

Atuh dina ninggang aja nu nanja, alamna alam lahir, njangka Allah aja wanda bisa dipapandekeun djeung saha. H. Hasan Mustapa ngawaléran ku énja anu piénjaeunana nu nanja. Hartina ngawalér ku anu pikahartieun. tjeuk alamna nu nanja.

Eta anekdota ge ngagambarkeun dina njanghareupan djiwa manusa, H. Hasan Mustapa seukeut sarta djéro, atuh taja nu samar deui. Gantjang pisan newak alam djiwa nu nanja. Gantjang pisan ngawalérna teh, anu ngandung harti gantjang ngalaraskeun andjeun kana alam djiwa anu disanghareupanana.

Ngalaraskeun dirina ku andjeun kana alam nu lian, njaeta kana alam lahir, alam dunja, deugdeugeun tongtoneun deungeun. Dina njanghareupan djalma anu alamna dunja, atuh ku alam dunja deui wae nérangkeunana teh. Tara hese!

Ari alam aherat mah tjénah apan saurna ge : „wala-kaja hěnteu make ngarasula“, atawa „njaho kana so-rangan“ tea.

Sumedang, 1959

*EHON BEROD ! :
MANIFESTASI DJIWA KREATIF*

Karuhun Sunda ana mere piwulang, papatah djeung sabangsana teh tara sok nẽmbrak, tapi dibungkus ku daun tẽpus, bukaeun anu ngaliwat (turunanana). Kitu ge anu rantjage di hate (anu aktif-kreatif). Barudak ulah sisieran isuk-isuk, matak djauh rẽdjẽki (atawa : matak ngabeungharkeun tatangga). Meureun bae, da isuk-isuk mah wantji barangsiar neangan radjakaja. Lamun sisieran, meureun lapur, kalah ka tatangga nu beunghar teh, da maranehanana mah barangsiar.

Ieu kabiasaan mere piwulang hẽnteu nẽmbrak teh ngadidik hade ka nu diwulangna. Sabab hẽnteu kari am kari am ngahuapkeun, tapi masih pẽsekeun, dada-reun, asakaneun. Satjara hẽnteu langsung para karuhun Sunda ngadjak turunanana rantjage nja hate, nja aktif-kreatif tea ulah ngan rẽsẽp dihuapan bae.

Tapi kabiasaan mere piwulang hẽnteu nẽmbrak teh, njababkeun timbulna sikẽp „neangan nanaon wae” di satukangeun utjapan djeung titinggal-titinggal karuhun. Njaeta njoba njurahan bari „seuleuman” unggal titinggal karuhun. Sikẽp djiwa nu kitu, ana ngadeukeutan titinggal karuhun, a priori geus nẽtẽpkeun jen eta titinggal ĩnja-ĩnja. „djẽro, teuleumaneun, tangtu aja nanaon anu njumput di satukangeun anu nẽmbrak”. Atuh dina mẽsek atawa njurahanana teh, sagalana dilujukeun djeung eta sangkaan a priori tea. Dina teu tjetjogna bahan-bahan nu njampak djeung sangkaan jen „aja nanaon”, nja ditumbu ku fantasi. Lamun fantasi wungkul teu nẽpi nja tuluj ngagunakeun kirata, „elmu” anu umum pisan dina kahirupan urang Sunda (djeung Djawa) inah ! Ari kirata tea, apan tjẽnah ge „dikira-kira sugan njata”.

Nja sikëp djiwa „neangan nanaon bae” tea anu dipibanda ku Sdrk. Achmad Roestandi Raksanagara dina waktu mësek „sadjak” *Ehon Berod!* dina *Sipatahoenan* (tgl. 1 djeung 2 April 1960). A priori saderek Achmad Roestandi geus nêtépkeun jen „aja harti nu njumput dina eta sadjak teh”.

Saderek Achmad ngabandingkeun „sadjak” *Ehon Berod!* djeung kawih-kawih anu umum di Sunda kaja-ning *Ajang-ajang-gung*, *Ojong-ojong-bangkong* djeung sadjabana. Sawatara taun ka tukang saderek Rukasah S. Wirasasmita kungsi mësek sarta njurahan eusi *Ojong-ojong-bangkong* ku djalan mere kasangtukang sadja-rah Sunda. Saderek Rukasah nêpi kana simpulan, jen eta kawih panggeuing ti Budjanggana keur anak-in-tjuna sangkan ati-ati sarta waspada dina njangha-reupan „munding bule”. (*Uarga* 1955).

Tapi kumaha ari intèrpretasi saderek Achmad Roestandi Raksanagara kana *Ehon Berod?*

Kuring teu wasa njalahkeun kana intèrpretasina anu disokong ku fantasi djeung kirata, anu sakapeung mah hënteu katuturkeun ku logika, atawa sahënteu-hënteuna karasa djauh teuing neanganana.

Susunan lahiriah *Ehon Berod!* anu unggal éngang panungtungna njambung (djadi) éngang mimiti pada-lisan satërasma, memang wangunan anu umum di Sunda, anu moal njampak dina kasusastran lianna (duka di Djawa). Umumna digunakeun dina kawih barudak. (Sanadjan ku intèrprestasi historisna Rukasah. *Ojong-ojong-bangkong* djeung *Ajang-ajang-gung* ge djadi beuneur sarta djëro, hënteu surup mun dikawihkeun ku barudak, tapi ari njëbarna mah babakuna nja di barudak bae).

Tapi ari „sadjak” *Ehon Berod!* mah, sanadjan wangunanana nulujkeun atawa dina tradisi *Ajang-ajang-gung* (keun urang sëbut bae kitu, ngarah gam-

pang). lahirna teh dina hidji kaajaan anu husus. Sangkaan Saderek Achmad jen eta lagu teh lahir dina djamman Djèpang (ku lantaran ningal padalisan nu unina : trug-trug-kohkol-alarèm !), bènér pisan. Enja, *Ehon Berod !* teh lahirna dina djamman Djèpang. Tapi lain ku lantaran eta padalisan bae, babakuna mah ku lantaran *lagu* ngawihkeunana.

Sanadjan wangunanana nulujkeun atawa dina tradisi *Ajang-ajang-gung, Ehon Berod !* mah hěnteu dikawihkeun ku lagu anu sok dipake ngawihkeun *Ajang-ajang-gung* atawa *Ojong-ojong-bangkong*. Lagu *Ehon Berod !* mah husus, njaeta anu didasarkeun kana lagu *Bekerdja* tjiptaan Kornel Simandjuntak anu harita didjèdjélkeun ku pamarentah djadjahan Djèpang. Ari maksudna mah meureun ngahudangkeun sumangět bėkėrdja urang Indonesia, sangkan produktif pikeun kapėrėluan balatėntara Dai Nippon.

Nja ku lantaran Saderek Achmad hěnteu ningal ieu kanjataan pisan, nu matak dina analisisana tea hajang „neangan nanaon wae” teh. Sabab mun Saderek Achmad nendjo ieu kaajaan djeung sabab anu husus nėpi ka lahirna *Ehon Berod !*, tangtu bakal mere intėrpretasi anu beda pisan.

Sabab *Ehon Berod !* mah, satjara sadjak hěnteu bisa disėbut buleud-ngahidji, ku lantaran eta moal mere gambaran anu njatjas-atra. Padalisan ka hidji djeung ka dua masih mangrupa hidji gambaran kaajaan sosial djamman Djèpang (sapėrti anu disurahan ku Saderek Achmad), tapi ari padalisan anu ka tilu mah („tunggir hajam bikang”) hese dihubungkeunana. Tafsir Saderek Achmad ku ngahubungkeunana kana kapėrtjajaan urang Sunda anu teu meunang ngadahar tunggir hajam, tjeuk kuring mah djauh teuing neanganana !

Kitu deui tafsiran kana padalisan ka opat („kangkung sisi gawir”), djauh teuing. Anu dimaksud ku

„kangkung” di dinja memang kangkung baturna gen-
djer, sabab lamun anu dipimaksudna teh sora bang-
kong (saperti anu dihartikeun ku saderek Achmad).
tangtu moal kangkung, tapi „kang-king-kung”. Tapi
ketang lamun „kangkung” matak hese ngahartikeun-
ana sarta moal bisa dibandjël-bandjël ku fantasi su-
paja ditarima ku logika anu waras! Memang ěnja!
Da eta padalisan mah euweuh hartian, kadjaba ti mi-
nuhan patokan, njambung ěnggang panungtung pada-
lisan samemehna („bi-kang”).

Tjeuk kuring mah *Ehon Berod!* minangka sadjak
hěnteu mangrupa hidji katunggalan anu buleud, ku
lantaran kitu hěnteu (moal) mere gambaran anu bisa
katarinna ku akal, sanadjan dibandjël-bandjël ku fan-
tasi djeung kirata. Pokal Saderek Achmad Roestandi
nambahan koma dina padalisan ka tilu, antara „ha-
jam” djeung „bikang” hěnteu saluju djeung laguna.
Da laguna mah „tunggir hajam bikang” teh dikawih-
keun tanpa koma. Meureun Saderek Achmad Roestandi
naros, naha atuh lain „tunggir hajam djago” bae la-
mun kitu mah? („Bikang” ku Saderek Roestandi di-
bere tafsir anu dihubung-hubungkeun djeung kapěr-
tjajaan urang Sunda hěnteu meunang ngadahar tung-
gir hajam djeung kaajaan sosial mangsa harita: loba
awewe anu ditinggalkeun paeh ku salakina lantaran
asup romusja djeung sadjabana). Tjeuk kuring: nu
matak „hajam bikang” sarta lain „hajam djago” teh
oge aja sangkut-pautna djeung kabiasaan sarta karě-
sěp urang Sunda dina wangunan „sastra”, njaeta kana
purwakanti. Kětjap „bi-kang” apan murwakanti
djeung ěnggang panungtung padalisan samemehna:
„roda sapi bun-tung” (Purwakanti anu ngontjrang
djeung ngagalinděng sarta nu pangdipikarěsěpna ku
urang Sunda, těngětan dangding-dangding: pinuh ku
purwakanti *ng*).

Djadi naon atuh hartina *Ehon Berod !* teh ?

Sanadjan satjara sadjak, *Ehon Berod !* teh beunang disébutkeun euweuh eusian. kadjaba ti di ditu di dieu mere gambaran kaajaan sosial masarakat Sunda mangsa didjadjah Djé pang, tur henteu mangrupa katunggalan hartina nu buleud, tapi minangka manifestasi djiwa mah, *Ehon Berod !* teh gède pisan hartina.

Naon sababna ?

Démi sababna diebrehkeun ku kanjataan, jen eta lagu teh lahir ngeusian lagu *Bekerdja* anu kalawan paksa dipopulerkeun ku pamarentah balaténtara Djé pang. Nja di dieu pisan tembungna jen djiwa Sunda teh mérédika, teu sudi didikte, teu tarima dipaksa.

Tapi kateusudian djeung kateutarimaan dipaksa djeung didikte teh, henteu dimanifestasikeun dina tindak-tanduk anu nanduk-njugak, tapi ku djalan *ngaherueujeun*. Démi anu diheureujeun dina *Ehon Berod !*, lain bae lagu *Bekerdja* anu dipaksakeun ku pamarentahan balaténtara Djé pang, tapi oge kaajaan sosial mangsa harita, jen eta gambaran sosial tea henteu mangrupa katunggalan anu buleud, tjeuk kuring mah dilantarankeun ku sabab eta „sadjak” teh henteu ditijipta ku saurang, tapi ku sababaraha urang. Anu boga pokal mimiti, sigana mah ngan ngarakit dua padalisan, njaeta :

Ehon Berod ! Ehon Berod !

Roda sapi buntung

Démi padalisan saterusna, sigana mah ditema ku djalma lian, anu babakuna lain hajang mere gambaran ngeunaan kaajaan sosial mangsa harita, tapi pang-pangna mah hajang njambungkeun éngang panungtung („*bun-tung*”), ku këtjap anu murwakanti, njaeta :

Tung-gir hajam bikang

anu dituluykeun ku djalma anu miboga asosiasi tina „tunggir” (kadaharan) kana ngaran kadaharan nu lianna („kangkung”) :

kang-kung sisi gawir

Dina njurahan padalisan „Wira dagang ontjom”, bisa djadi intèpretasi Saderek Achmad Roestandi bènér, tapi bisa djadi lain ku lantaran sadar jen Wira teh ngaran menak anu harita mah muguran nēpi ka dagang ontjom. Boa ngaran Wira di dinja mah, di-sababkeun ku lantaran dina lingkunganana (nu njieun eta „sadjak”), aja djalma anu ngaranna Wira anu dagang ontjom. Atawa dina hēnteuna ge ki Wira dagang ontjom, teu mustahil hajang ngageuhgeujkeun ki Wira bae ku njebut manehna dagang ontjom. Nja lahir :

Wira dagang ontjom

Engang panungtung „tjom” kudu disambung djadi kētjap, ari kētjap anu mimitina ku „tjom” tea hēnteu rea. Teuing naon sababna nu matak lahir padalisan satërusa :

Tjom-el ka nu gelo

Dua padalisan panungtung, mangrupa hidji katunggalan anu katjida alusna pikeun madakeun eta „sadjak” :

lo-dong kosong ngēntrung

trung-trung-trung kohkol alarēm

Oge hese urang njuktjruk naon sabab-lantaranana atawa naon hubunganana antara „tjomel ka nu gelo” djeung „lodong kosong ngēntrung”, kadjaba lamun urang mulangkeun pasualanana kana soal wangunan : éngang panungtung kudu djadi éngang mimiti dina padalisan saēnggeusna.

Urang teu térang, saha nu njusun „sadjak” *Ehon Berod* !, ngaheureujkeun maksud pamarentah bala-

tëntara Dai Nippon anu hajang ngahudangkeun sumangët békërdja urang Indonesia tea. Eta „sadjak” téh lahir di kalangan rahajat djalata kalawan spontan. Hénteu didjieun-djieun. Hénteu diendah-endah. Ti heula ku kuring geus disébutkeun eta téh nembongkeun jen urang Sunda mibanda djiwa anu aktif-kreatif, djiwa rantjage nu teu sudi didikte, djiwa giat anu teu sudi dipaksa. Djiwa nu bebas mērdika. Ana aja hidji kakawasaan anu kalawan paksa ngadjédjélkeun hidji doktrin atawa andjuran, kalawan spontan urang Sunda mah ngaheureujkeun. Tjonto anu pangdeukeutna : samemeh pamilihan umum, pamarentah ngahadja nitah njieun lagu anu unina mah meureun mere panérangan ngeunaan pamilihan umum anu di urang mah hartina kakara bakal diajakeun. Eta lagu dipopulerkeun ku alat-alat pamarentah anu aja, djadi *dipopulerkeun* ti luhur. Naon akibatna ? Ti rajat anu mibanda djiwa aktif tur kreatif mah, timbul bae teks anjar bangun anu ngaheureujkeun popularisasi lagu anu holna ti luhur tea, nja tungtungna mah teks anjar ge teu kurang populerna :

Pémilihan djengkol,
nu kolot nu ngora,
nu kolot kulubeun,
nu ngora lalabeun, djsb.na.

Népi ka pamarentah ngarasa perlu tjampur-tangan ngalarang eta lagu teks buatan rahajat. Tapi teu buring, da hénteu ngeunteung kana pangalaman, kiwari pamarentah *ti luhur deni bae* mopulerkeun sawatara lagu nasional anu tjénah mah pikeun ngabina djiwa nasional anu saluju djeung kapribadian bangsa.

Duka teuing saha nu ngamimitian, tapi ajeuna mah barudak di sapandjang djalan anu ngawihkeun lagu *Garuda Pantjasila*, ana pok téh :

Barudak geura sila,
da aki rek disunatan djsb.na.

Saha tah anu kudu ditewak, disalahkeun njieun teks lagu anu bangun njétjéleh maksud pamarentah anu sakitu hadena?

Propaganda boh mangrupa lagu boh pidato wungkul moal aja gunana. Da rahajat nu njaring mah matana beunta. Ari nu beunta tea meureun awas ka sing anu ting raringkang hareupeunana. Da beuntana ge lain kotokeun; awaseun pisan. jen antara utjap djeung kalakuan, antara omong djeung anu dilakonan, bét papalingpang. Antara pidato djeung kanjataan, bét djauh mēla-mēlu. Tjeuk utjap mah subur-makmur-gēmah-ripah-loh-djinawi-nagara-kērtā-rabardja, ari tjeuk kanjataan anu awas katendjo ku mata nu beunta waspada bét anu kasaksian teh sabalikna: kateutēngtrēman beuki meuweuh, kasangsaraan beuki beurat, subur-makmur matak seuri maur, gēmah-ripah kalah ripuh, loh-djinawi bati njēri, kērtā-rabardja kalah ka beuki sangsara.

Dina djaman Djēpang timbul sesebred-sesebred anjar anu eusina ngritik kaajaan sosial anu katjida gorengna basa didjadjah ku nu darugul:

Sapandjang djalan Tjirēbon
moal wēleh diaspalan:
Sapandjang didjadjah Nippon
badju ge tatambalan.

Mobil wadja muat djambal
Ganti radja badju ditambah

anu mangrupa kritik kana kaajaan sosial mangsa harita.

Ieu lalaguan teh, timbulna kalawan spontan ti kalangan rahajat, djadi sarua djeung nu njusun *Ehou Berod*! hese njuktjuk saha-sahana. Tapi eta sesebred-

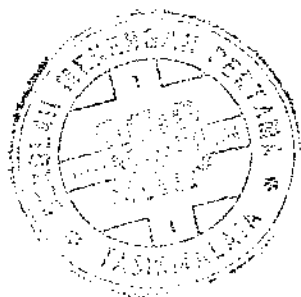
sesebred teh mere gambaran anu rada beda ti *Ehon Berod!*: dina eta sesebred mah kalawan etjes kasampak kritik. Kritik nu spontan djeung blak-blakan.

Anehna teh, unumna kritik-kritik dina lalaguan Sunda, babakuna kasampak dina sesebred-sesebred anu holna ti rahajat murba. Djadi lain dina lagu-lagu anu ngahadja diréngga ku salah saurang komponis. Malah rerecana para komponisna mah mere reaksi anu papalingpang pisan: kalawan henteu dihutjukkeun deni oge „hidéng“ sorangan mropagandakeun nanaon anu ku rahajat mah diheureujkeun. Teu kaop aja andjuran anjar ti para Djuragan, para komponis Sunda mah tuluj bac ngaréngga lagu anu ngagoongan-kadjeun teuing bari teu ngarti, bari teu njaho, bari teu insap kana eusi-eusina atjan, komo kana akibatna mah.

Nja dina ieu hal pisan mandirina sarta djinékna mang Koko minangka komponis Sunda teh. Dina lagu-lagu tjiptaan mang Koko mah aja hidji hal anu same-mehna meh teu kapanggih dina lagu-lagu Sunda tjiptaan para komponis lianna, njaeta sikép anu ngritik kaajaan. Sikép anu disababkeun ku panon anu rantjingas sarta djiwa anu teu sudi meungpeun tjarang. Kamandirian lagu-lagu mang Koko njaeta ku lantaran mangrupa kritik kana kaajaan masarakat sapopoe, atawa mere gambaran kaajaan masarakat anu matak pikaseurieun. Ku lantaran eta lolobana lagu-lagu mang Koko karikatural. Djasana mang Koko teh njaeta: nalangan kéréteg hate rahajat Sunda anu kreatif tea. Njaeta pisan sababna tjeuk kuring mah nu matak lagu-lagu mang Koko gantjang populerna. Sabab dina teks lagu-lagu mang Koko rahajat ngarasa kéréteg angénna mudal.

Jen mang Koko leuwih deukeut kana djiwa rahajat selerna, manan kana kalungguhanana minangka hi-dji pagawe pamarentah, atra tina lagu-laguna anu teu euleum-euleum ngiritik kabidjaksanaan-nu-teu-bidjaksana ti pamarentah. Teu euleum-euleum ngiritik kaajaan masarakat, sabalikna ti anu dipropaganda-keun. Ieu teh kungsi njababkeun mang Koko dipang-gil geusan mēmpertanggungjawabkeun sawatara la-guna. Tapi eta mah konsėkwensi anu wadjar.

Tjihideung, April 1960.

RUSDI DJEUNG MISNEM

I

Mun aja nu nanja ka kuring : „Buku naon nu pang-pikarësëpeunana djeung pangalusna pikeun batjaan barudak di Sakola Ra'jat (Dasar) ?”; moal hamham deui kuring tangtu ngadjawab : „Buku *Rusdi Djeung Misnëm*.”

Tangtu eta djawaban teh ngandung kasangtukang kalawan sabab-musabab. Sabab nu pangutamana atuh pedah kuring urang Sunda: djadi dina nimbang-nimbang djeung nangtukeun djawaban teh make babandingan djeung ukuran Sunda: djeung deui nja ku lantaran kuring urang Sunda, sakola di Sakola Ra'jat Sunda (sanadjan di tapélwatës beh wetan) sarta matia buku batjaan keur barudak Sunda. Tah *Rusdi Djeung Misnëm* teh ngagambarkeun kahirupan sapoe barudak Sunda deuih.

Tapi na da salian ti *Rusdi Djeung Misnëm* teh aja *Gandasari*, *Sumbër Arum*, *Panggëlar Budi* djeung lian-lianna apan ? Sarta kabahanana oge ngagambarkeun urang Sunda : Djang Eman teh urang Sunda lain ? Kitu deui Djang Sumitra. Si Empi djeung pada batur-na.

Nja djawaban kana eta pananja pisan anu djadi lantaran nu ka dua. naon sababna nu matak kuring njëbutkeun jen buku *Rusdi Djeung Misnëm* teh buku batjaan barudak pangalusna.

Sanadjan *Gandasari* djeung *Sumbër Arum* njaritakeun barudak Sunda ge, Djang Eman djeung Djang Sumitra mah beda djeung Si Rusdi. Duanana putra lurah hormat. duanana bageur: duanana „bënëh” djeung nurut kana piwuruk sèpuh. Tjindëkna duanana oge hade djeung alus. budak anu dipiangën-angën ku unggal sèpuh. Ari Si Rusdi ? Apan Si Rusdi mah budak

hangor, ari ka sakola ge ngantongan wadjit djeung kadaharan lianna. Dina ieu hal pangarang *Rusdi Djeung Mismēm* leuwih wanoh sarta leuwih bisa ngagambarkeun waték djeung kahirupan budak umumna, budak anu rea hodjahna sarta anu ku lantaran teu katuturkeun ku kolotna nja disebut „hangor”. Si Rusdi teh pintēr ari pintērna mah, ngan sakarēpnā teuing. Hirup Si Rusdi mah pikasēbéleun sing sakur anu biasa hirup dina lingkungan feodal harita, mufuh pikangewaeun, tapi matak nineung ku lutjuna. Hirup Si Rusdi istuning hirup „budak lēmbur anu dusun”, tapi bolos-trong, budak anu hirupna masih deukeut keneh ka alam.

Ari waték Djang Eman djeung Djang Sumitra mah rata, taja kaanehanana pisan, sagalana geus diatur ku sēpuhna, atuh anu ditjaritakeunana ge istuning rata. Anehaa teh ngan lamun ngadongeng, nēpi ka *Gandasari* mah unggal bab teh dongeng wae.

Nu ngarang *Sumbēr Arum* djeung *Gandasari* mah, katara pisan hajang „ngatik” barudak, supaja bageur, nurut kana piwuruk sēpuh, gētol diadjar, bēnēr, supaja hirupna lulus-banglus, djauh balai parék rēdjēki, sagalana kudu lumangsung saluju djeung kahajang anu njēkēl lalakon. Pantēs pisan lamun anu njusun *Gandasari* djeung *Sumbēr Arum* meunang bentang ti gubērnēmēn !

Ari nu ngarang Si Rusdi mah kawas nu rada mopo-hokeun eta hal : maksudna teh lain rek „ngatik”, tapi ngagambarkeun kahirupan sapopoe budak Sunda, adi-lantjeuk ngaranna Si Rusdi djeung Si Mismēm (aja deui lantjeukna Ramlan, tapi tara aja di lēmbur). Atuh *Rusdi Djeung Mismēm* mah leuwih deukeut kana harti sastra manan *Gondasari* atawa *Sumbēr Arum*. Sundana mah *Rusdi Djeung Mismēm* lītērer, ari *Gandasari* djeung *Sumbēr Arum* didaktis.

Ajeuna mah barudak teh di Sakola Ra'jat geus henteu matja deui *Rusdi Djeung Misnëm*. Boa angkatan kuring barudak pangahirna matja *Rusdi Djeung Misnëm* di Sakola Ra'jat teh. Ari *Sumbër Arum* djeung *Gandasari* mah ditjitak deui sabada përang ge.

Kuring kiwari ingët-ingët poho kana tjarita Rusdi djeung adina Misnëm teh, saking heubeul-heubeulna henteu matja. Ingët soteh eta kana kabiasaan Si Rusdi ari ka sakola, djeung kana pupuh kinanti dina panungtung djilid katilu, basa Rusdi kudu terus tètëp-tumëtëp di kota nulujkeun sakola ka këlasing opat (vervolg-school), ari Misnëm katut kolot-kolotna mulang deui ka lemburna :

Rusdi ku Ramlan ditungtung,
dikaleng diadjak balik,
diupahan ku tiluan,
ku Ramlan paman djeung bibi,
dipapaler dibubungah,
ulah njantel ka nu balik.

Ingët soteh, pedah bae baheula sering ngahariringkeunana, laguna kinanti buhun. Ana ngong teh Pa Guru merc tjonto ka barudak kumaha nembangkeunana, kuring mani ngërik, ati asa digërihan, ku karunja Si Rusdi njeungan di kota, papisah djeung adina Si Misnëm lieuk leuweung lieuk lamping tea meureun. Mun kaduga mah harita hajang hing bae tjeurik.

Aja deui dongeng anu nëpi ka ajeuna teu bisa poho, sanadjan ari susunan tjaritana mah geus teu ingët, tapi aja fragmen tina eta dongeng anu tètëp njantel teu laas ku geus lawas. Mun teu salah mah eta dongeng teh njaritakeun dua budak pahatu-lalis di leuweung. Lantjeukna lalaki ngala buah loa, adina awewe di handap diteureuj oraj, mimitina sukuna heula, njalukan lantjeukna :

„Kang, kang tulungan
aja nu gagarajaman
kana suku djeung ngegelan.
Tjing geuwat kuring tulungan”.

Lantjeukna keur kapalang ngala loa, ngadjawab tina
luhur tangkal :

„Usap bae njai, meureun sireum.”

Matjana dikawihkeun, laguna basadjan pisan, tapi
harita mah mutuh mawa suasana ngënës-ngangrës.

Barang eta budak awewe tea geus kateureuj kabeh
ku sakadang oraj, kakara lantjeukna njahoeun. Hade-
na aja manuk disada kawas nu mapatahan :

„Tjukrih ! Tjukrih ! Tjukrih !

Turih ku putjuk eurih !”

Sakadang oraj diturih beuteungna ku putjuk eurih,
si budak awewe geus taja njawaan. Tapi da tuluj hi-
rup deui, digëbëran ku bihid kabujutan bari dikawihan:

„Gëbër-gëbër bihid aing

bihid aing kabujutan.

titinggal nini awaking

djeung satërugna.

Eta teh kabeh ge diturun saingëtna bae, boa aja nu
salah. Tapi kakeueung djeung kangënës anu baheula
kungsi karasa basa mimiti matja eta dongeng sok ka-
rasa deui ari ajeuna ingët teh.

II

Kiwari beunang disebutkeun Sakola Rajat (djeung
sakola-sakola lianna) teu bogaeun buku batjaan basa
Sunda. Anu aja ngan njukupan pikeun ubar puruluk
wungkul. Naha kira-kirana moal hade lamun buku
Rusdi Djeung Misnëm, anu sidik hade sarta alus, ditji-
tak deui batjaeun barudak kiwari ?

Sanadjan kuring mikarësëp pisan kana eta buku. tapi mun kuring kudu ngadjawab eta pananja sarta lamun pangna di'titak deui teh diantjokeun pikeun batjaeun barudak Sakola Ra'jat. kuring bakal ngadjawab: „Hënteu”.

Tangtu eta djawaban teh ngandung kasangtukang kalawan sabab-musabab deuih. Sabab anu pangutamana, ku lantaran kahirupan barudak Sunda kiwari geus beda pisan djeung kahirupan barudak Sunda dina djamman Si Rusdi djeung Si Misnëm. Hirupkumbuh urang Sunda dina djëro limabëlas taun pangahirna teh ngalaman parobahan anu katjida gëdena. Nëpi ka lamun barudak kiwari matja kahirupan Si Rusdi teh, moal ngalartieun. Tangtu hareraneun aja kahirupan tjara kitu — taja bedana djeung alam dongeng. Pangaruh ti luar geus ngaraksuk asup ka pakumbuhan urang Sunda di tutugan gunung djeung lamping. Pakumbuhan urang Sunda anu tadina ajëm-tëngtrëm, sëpi-tingtrim teh, kiwari kaweur, komo ku ajana kakatjowan' di padesan anu djauh ti kota mah. Mun baheula kahirupan urang Sunda teh pakumbuhan kahirupan kampung atawa padesan anu masih keneh „weuteuh”, ajeuna mah geus direumbeuj ku kahirupan kota, tapi ari ënja-ënja mangrupa kahirupan tjara di kota-kota (Eropah) mah tatjan deuih. Antara kota djeung desa di urang kiwari mah taja watës-watës anu tetela. Eta dua rupa kahirupan teh awor pabaur, kitu deui ku barobahna susunan masarakat padesan di urang, ku ngaraksukna tatatjara djeung ukuran-ukuran kahirupan anjar ka djëro padesan (djalma-djalmana arindit ka kota lantaran hirupkumbuhna di lëmburna sorangan kaganggu ku ajana kakatjowan gorombolan). ana marulang deui ka tëmpatna asal, eta djalma-djalma teh geus barobah, boh tatatjarana boh kapërtjajaanana, kitu deui ukuran-ukuran djeung tjita-tjita hirupna.

Eta proses teh gantjang pisan ngarobah pakumbuhan masarakat padesan urang. Anu baheula mah teu kénal kana lagu-lagu lian kadjaba ti lagu-lagu Sunda, Tji-andjuran, Dégung djeung sapašana ajeuna mah milu ngahariringkeun lagu-lagu India djeung Malaja. Anu baheula mah tjukup ditarumpah karet (urut ban mobil), ajeuna mah kudu make sapatu nu disémir bari dikaos-kaki nylon nanaon. Anu baheula mah tjukup ku laladjo këtuk-tilu atawa pantun, ajeuna mah kudu laladjo bioskop („gambar iduk” tjénah). Anu baheula mah tjukup disarung djeung dikampret, ajeuna mah kudu sing sarua wolita, didasi sagala. Anu baheula kamamana tjukup ku leumpang ajeuna kudu make kareta mësén, motor, bis atawa kareta api malah kapal udara. Anu baheula mah tjukup ku njaho bedja-bedja ngeunaan urang lëmburna sorangan, ajeuna make hajang matja suratkabar ngarah tërang bedja-bedja ti sakuliah dunja. Anu baheula mah tjukup ku udud kolobot, ajeuna kudu ngaroko „putih”

Basa Si Rusdi ditinggalkeun ku kolot katut adina di dajeuh, manehna tjeurik, tangtu ingët kana sagala pangalaman djeung karësépna basa masih keneh mangkuk di lëmbur. Keur Si Rusdi mah harita, antara dajeuh (kota) djeung desa teh lain bae djauh tëmpatna, tapi oge aja përbedaan kahirupan. Kahirupan dajeuh djeung kahirupan padesan. Papisahna Si Rusdi djeung Si Misnëm teh nja papisahna djeung kahirupan padesan, diganti ku kahirupan dajeuh anu harita mah masih keneh sing sarua aneh djeung aheng pikeun Si Rusdi.

Kasëdih, katineung nu harita kaalaman ku Si Rusdi pedah kudu ngumbara nulujkeun sakola di dajeuh, moal kaalaman moal karasa ku barudak padesan djamman kiwari. Barudak kiwari mah ti masih keneh bau djaringao geus ngimpi hajang ngumbara ka kota. Apan

hirupna sapopoe di padesan oge geus niron-niron ka-hirupan di kota. Djadi mun sakali mangsa dibere ka-sěmpėtan indit ka atawa ngumbara di kota teh. atuh taja bedana djeung umat Islam sina indit ka Mėkah.

Tah faktor-faktor eta teh milu nangtukeun kana hade-hėnteuna batjaan barudak, komo batjaan munggaran di Sakola Ra'jat, anu tinangtu njantel dina hate tėpi ka maranehanana galėde.

Tapi sabalikna, na kira-kirana hade deuih lamun ajeuna aja djalma anu nulis buku batjaeun barudak anu ebreh ngagambarkeun kakatjowan djeung kaka-weuran hirupkumbuhna ?

Bisa djadi hade, bisa djadi hėnteu. Hade ku lantaran hal eta bakal bisa mere gambaran ka barudak nu matjana ngeunaan kaajaan kahirupanana sapopoe dina djamanna. Gorengna ku lantaran mun eta buku di susun ku djalma anu teu bisa nendjo kakatjowan djeung kaajaan anu pikangėnėseun tea kalawan ngristal, bakal mere gambaran salah ka barudak, nja tėmahna mėlak binih mumusuhan atawa ngunėk-ngunėk silih arah.

Tapi mun aja djalma nu usaha ka palėbah dinja, di dieu kuring hajang nembongkeun pamapag pangbagea ka manehna : „Rampes !”

Djakarta, 1957

ETIKA SASTRA

Unggal hirupkumbuh, unggal mangsa, di mana bae di dunja, iraha bae dina sadjarah, tanwande miboga hidji etika anu diadatkeun sarta dipageuhan ku para ang-gahota pakumbuhanana. Sanadjan geus rea anu nju-sun etika sopan-santun, tapi rereana mah santunan etika teh tatjan katuliskeun-kabukukeun. Lain bae ku lantaran unggal pakumbuhan, unggal tempat, unggal bangsa, miboga etika anu beda-beda, tapi babakuna mah ku lantaran dalah hidji masarakat anu tangtu oge, etikana sok barobah ; apan tjénah mibapa ka dja-man ngindung ka waktu ! Ma'lum atuh, da pakum-buhan teh henteu angger tétép, tapi barobah, mékar atawa mundur, boh ku lantaran pagaliwota djeung pakumbuhan lian anu etikana beda pisan. boh ku lan-taran kamékaran alam-pikiran anu mibogana. Tjonto anu pangbabarina tangtu nu kasampak dina masarakat urang sorangan. pakumbuhan Sunda. Apan aja dja-manna kuring kudu mēndēko mando lamun menak ngalangkung dina tandu. Aja djamanna djurutulis ka bupati ngabasakeun „abdi-dalēm” djeung „dampal-da-lēm. Aja mangsana guru teh lahir-batin dunja aherat mangrupa insan-kamil anu kudu digugu tur ditiru. Aja djamanna dalang teh mageuhan kirata „ngudal piwu-lang” !

Tapi sabalikna : aja mangsana menak djeung ku-ring walatra sama rasa sama rata. satata di lapangan keur latihan ! Malah teu langka si kuring dina Mer-cedes 220S ari sang menak mapaj-mapaj djalan kana „titihan” (gambaran made in Japan). Aja mangsana djurutulis djeung bupati silih-basakeun „bapa” (dju-rutulis geus tjetuk huis. ari sang bupati anom keneh). Aja mangsana guru ngan dihormat di djero kelas wae dalah di buruan sakola oge pada ngadjarébian ! Aja

mangsana dalang ngan djadi panganteur sinden sělang-sělang bobodoran !

Tilu-opat puluh taun katukang diběndo-tjita, didjas-tutup sarta make samping teh mangrupa anggoan „lěngkěp” nu matak adjrih sing sakur nu kapanggih. Tapi kiwari ? Lamun seug aja nu pangangguran angkat nganggo anggoan djainan Iskola Radja tea di Braga, moal boa pada ngalaladjoan, pada-pada nganaha-naha, disangka pameran nu kurang saeundan.

Sok sanadjan hěnteu anggěr-panggěr, sok barobah nurukeun usum, tapi dina djamanna mah di tempat-pakumbuhanana, unggal etika teh didjalankeun, dipageuhan, dikeukeuhan mati-matian ku masarakat anu niboga. Teu langka djalma anu lali rabi tegang pati ngabela „adat” djeung etika anu magar warisan karuhun tudjuh turunan ! Da lamun mangsa urang Sunda ngaratu ka menak sarta ngadatkeun etika bawa urang imataam di lingkungan kabupatenna, aja djurutulis kumawani njěbut „bapa” ka kangdjěng dalěm, weueu meureun moal antaparrah deui dihordah sapada harita : „Na kami teh bapa sia ?”

Tapi sabalikna lamun kiwari aja djurutulis anu pangangguran njěbut „dampal dalěm” ngabasakeun „ab-di-dalěm” ka bupati/kepala daerah wakil ra’jat anu diistrenan ku Bapa Měntri, moal boa disěntor dianggap tatjan asak djadi kawula nagara měrdika nu demokratis

Etika teh hěnteu ngan diwatesanan lingkunganana ku wangěnan-wangěnan kanagaraan atawa ethnografis atawa religios, tapi oge ku lingkungan-lingkungan nu leuwih leutik nurutkeun pagawean, karěsěp, patjabakan djeung lien-liana. Di antara para wartawan aja kodeu etika djurnalistik, di antara tukang moro aja kabiasaan-kabiasaan di pamoroan anu djadi etika anu diestokeun pisan ku para paninggaran. Atuh di antara

para pamaenan. aja kabiasaan anu ku pada-pada tukang maen mah diestokeun ěnja-ěnja.

Oge dina dunja kasusastran, aja etika anu dipageuhan dikeukeuhan didjalankeun kalawan ěnja-ěnja, diestokeun pisan ku para sastrawan djeung para pangarang.

Tapi tjara dina unggal pakumbuhan atawa lingkungan, ieu etika teh hěnteu anggěr, tapi barobah saluju djeung usum. Oge kamėkaran kasusastran Sunda mangrupa tjonto nu panggampangna : Aja mangsana para pangarang hěnteu ngarasa kudu njěbutkeun atawa nuliskeun ngaranna, dalah dina karanganana anu mangrupa tjiptaanana nu asli. Unggal tjiptaan sastra djadi milik umum, milik sakumna masarakat anu mibanda basa Sunda — malah milik sakumna masarakat manusa. Djangdjawokan, djampe, asihan, pantun djeung sawatara wawatjan anu kiwari djadi kaagul urang Sunda, djadi milik umum. Rea, malah rereana, teu katjuktjuk deui saha nu njiptakeunana djeung nu njatětkeunana. Nu njatětkeun djeung anu mublikasikeunana oge ngarasa pěrėlu neundeun ngaranna, dumeh kabawakeun ku etika anu kaprah ditarima ku masarakatna harita. C.M. Pleyte upamana, sok tara poho njěbutkeun saha anu mantunkeunana, ti daerah mana, taun saba-
raha, tukang naon djeung saha djurupantun djeung anu njatětkeunana djeung sadjaba ti eta, bane dunja sastrana Pleyte anu sumbėrna dina tradisi elmu urang barat miboga kabiasaan tjara kitu ! Da lamun seug Pleyte teu kungsi wawuh kana etika sastra Walanda atawa barat mah, meureun moal-moal atjan urang teh kiwari wawuh kana ngaranna ! ..

Duka nurutan urang kulon, duka ku rasa-gandjėn (kėnes), ka behdieunakeun mah nu narulad nu njaralin wawatjan ti nini atawa ti akina teh sok make pasang merėk sagala. Naha ieu teh ku lantaran pangdjurung kadjudjuran ? Kuring teu těrang. Ngan lamun njoba-

njoba njasaran alam-pikiran djeung kadjiwan Sunda mangsa harita, kuring leuwih tjondong pikeun njangka jen anu ngadorong nu narulad pasang merék teh rasa-gandjén tea. Rasa-gandjén nu sumbérna dina sipat djéléma nu salilana sok hajang kaaku atawa hajang meunang pangakuan. Rasa-gandjén nu mudal tina kasadaran jen sorangan mah gabug, nja sangkan kaaku teh ngabontjeng ka beunang batur. Nja rasa-gandjén pisan anu ngalantarankeun sawatara „sastrawan” masang djénengan, biasana mah dina tungtung wawatjan, népi ka rea nu njangka nja anu kagungan djénengan eta anu ngarang eta wawatjan teh. Padahal teu mustahil ngan saukur nulad.

Kagandjén djeung kahajang supaja ngaranna dihubungkeun djeung tjiptaan sastra anu lana umurna, njababkeun sawatara djalma anu njépéng kakawasaan „ngaburuhkeun” nganggit dangding ngareka wawatjan ka nu lian. Eta wawatjan teh di ditu di dieu dirobah sautak-saeutik ku nu njépéng pangkat tea, tuluy diaku anggitanana ku andjeun. Ari nu nganggitna mah tjukup ku ditjéjtjép sawatara puluh atawa ratus rupia ! Teu madjar kumaha, da etika sastra mangsa harita saluju djeung etika pakumbuhan Sunda feodal ! Nu nganggit lain bae ngarasa bungah lantaran geus meunang panjéjtjép nu tjeuk djaman harita mah leuwih ti lumajan, tapi pangpangna mah ngarasa bungah dumeh hasil pagaweanana geus „kaanggo” sarta „kamanah” ka nu djadi dunungan ! Nu matak ulah heran lamun aja bedja jen anu nganggit wawatjan *Pandji Wulung* teh saénjana mah lain panghulu-besar H. Muhammad Musa, tapi salah sahidji kalipah anu kungsi ngadunungan ka djuragan panghulu-besar.

Sabada pakumbuhan Sunda (kum djeung dunja kasusastranna) beuki gède kapangaruhan ku tatatjara urang barat, rea adat-adat kabiasaan karuhun nu di-

tinggalkeun, diganti ku kabiasaan urang alak paul, ti sabrang lautan-kaler. Pantalon ngaganti samping, medja-korsi ngaganti samak djeung lampit, sapatu ngaganti gamparan djeung sadjabana deui. Atuh dina dunja sastra, parobahan-parobahan etika teh kasaksen deuih.

Nu pangnjatana, ngaran anu ngagarap dipasang dina kulit-buku. Apan tadina mah ngarən nu ngarang atawa nu nulad teh tjukup disēlapkeun dina tungtung, malah biasana mah disēlipkeun dina dangding panungtung mangrupa fatarutjingan anu pada ngesabkeun minangka salah sahidji tanda kamampuh kabinangkitan nu ngarangna. Tanda kabudjangaan malah !

Anu dipasang dina kulit-buku atawa titel-pagina teh mimitina mah nja ngaran nu ngagarapna bae. Rea pangarang anu nialin tina buku-buku basa lian, upamana tina basa Malaju, Diawa, Arab djeung Walanda. Kadjaba ti eta rea anu nganggit tina tjarita-tjarita rahajat Sunda nu kamashur upamana wawatian *Lutung Kasarung* ku Engkawidjaja, wawatjan *Tjung-Wanara* ku M.A. Salmun djeung rea-rea deui. Tapi umumna mah nja tjukup ku pulang ma'lum ti nu maratia, da langka atuh aia katrangan dimuat dina buku, boh dina katia-djudul boh mangrupa bubuka atawa katrangan sakadarna itung-itung panganteur. Tapi meureun dumeh ku geus ilahar kitu, tara djedi tiarita. Teu kua-kieu, da etika sastra Sunda mangsa harita nganggap jen eta kabiasaan teh hēnteu hina sumawonna salah atawa goreng mah. R. Satjadibrata djeung R. Memed Sastrahadiprawira nganggit wawatjan mangpirang-pirang buku laleutik nulad tina *Mahabharata*, R.A. Martanagara nganggit wawatjan *Batara Rama* djeung wawatjan *Angling Darma*. Kitu deui para pangarang lian rea nu nganggit wawatjan dina basa

Sunda nulad tina wawatjan-wawatjan atawa tjarita-tjarita Djawa, upamana *Damar Wulan*, *Pranatjitra*, *Tjéntini* djeung rea-rea deui.

Lamun seug urang kiwari make tasma etika sastra nu ilahar ajeuna „ngalandrat” eta para pangarang, meureun rea pisan „sakitan” anu kudu dipariksa teh. Tapi naha énja eta para „sakitan” teh ngalakukeun kasalahanana kalawan ngahadja ? Hartina kalawan sadar sarta ngahadja bari térang manehna njokot kauntungan pikeun dirina pribadi (boh moril boh materiel) nu ngarugikeun nu lian ? Tjeuk kuring mah hěnteu. Kituna teh awahing geus djadi kabiasaan, mangrupa etika anu disahkeun ku dunja sastra Sunda mangsa harita bac. Teu mustahil hěnteu-hěnteu atjan térangeun para pangarang Sunda harita mah kana ajana etika anu ngudukeun njěbut sumber djeung bahan-bahan dina karangan ! Tjara urang Baduj dahar daging bagong naha bisa dikeunakeun hukum-haram sara Islam ?

Memang, soalna mah soal leutik, soal gampang deuih. Teu pira ngan njěbutkeun sumber djeung karangan sakadarna ngeunaan asal-usul karangan garapanana tea. Tapi meureun para pangarang mangsa harita mah lamun harita ku urang dielingan teh, kalah ka bakal malik nanja bari kěrung teu ngarti : „Na keur naon ? Da moal kua-kieu ieu !” Moal beda tjara urang Baduj nu malik nanja ka urang : „Na da tjeuk ngaing mah ngeunah !” Sabab, etika sastra mangsa harita hěnteu njalahkeun, hěnteu ngabeuratkeun lampah kitu. Malah geus prah, dianggap lampah anu geus djadi kabiasaan nu sah.

Tapi memang, sawatara sastrawan Sunda ge aja nu ngarasa teu sugěma batinna ku kabiasaan kitu teh. Sanadjan hěnteu něpi kana lahirna hukum-tinulis anu dirumuskeun satjara juridis, tapi hěnteu kabeh sastrawan Sunda daek adean ku kuda beureum. Hěnteu kabeh sastrawan Sunda djěro-djěrona mah bisa ngarasa

agul ku banda batur. Moh, Ambri upamana, dina buku-buku saduranana salilana ngagunakeun istilah „dipasicup” atawa „direka” upamana dina buku *Buah Koldi* djeung *Palika Djeung Djin* anu didasarkeun kana tjarita Arab Klasik *Sarebu Samalēm*. Tapi ari dina karanganana nu asli mah tjukup ku ngagunakeun këtjap „ku” atawa „karangan” bae, upamana dina *Lain Eta*, *Burak Siluman*, *Si Kabajan Djadi Dukun* djeung lian-lianna. Atuh dina salinanana (tardjamahan) etjes atra njëbutkeun asalna, upamana dina *Pëpëndëman Nabi Sulaeman* beunang H. Haggard, *Napsu Nu Anom* beunang Adinegoro. Kitu deui R. Memed Sastrahadiprawira make nulis bubuka sagala nërangkeun jen aslina tjarita *Trës nusena Djeung Nji Putri Sëdihasih* teh asalna ti Eropa, *Tristan djeung Isolde*. (Djadi istuning pitënah bae anu njëbutkeun magar Memed hënteu njëbut sumber teh !)

Istilah anu biasa digunakeun pikeun buku-buku nu lain tjiptaan asli, kadjaba ti „dipasicup” teh osok oge digunakeun istilah „direka” atawa „rekaan”, „dianggil” atawa „anggitan”. Ngeunaan eta istilah urang tangtu bae bisa pasea papandjangan. Nu kumaha nu disëbut „sieupan”, „anggitan”, „rekaan”, „sanglingan” djeung nu kumaha nu disëbut „saduran”? Boh „sieupan” boh „rekaan” umumna mah ditapsiran saharti djeung „saduran”, ngan ari „anggitan” biasana husus pikeun tjiptaan nu mangrupa dangding atawa wawatjan (sakalian ngaliwat : nganggit dangding atawa wawatjan ge sanadjan rangka tjaritana geus njampak, mangrupa kabinangkitan husus dina sastra urang nu kudu diadianan satjara mandiri deuih, teu bisa disaruakeun kitu bae djeung „saduran”).

Naon karah atuh nu disëbut „saduran” teh ?

Nëpi ka kiwari atjan aja ahli sastra atawa nu ngakukeun maneh ahli sastra Sunda anu kungsi ngadefinisikeun istilah-istilah tea kalawan bisa ditarima ku

akal waras. Naha masih keneh kaasup „saduran” lamun Moh. Ambri njaritakeun lalampahanana njaba waktu pakansi ka Tjilauteureun winangun buku nu didjudulan *Numbuk Di Sue* pedah kabënëran aja pangarang lian nu njaritakeun lalampahan barudak Eropah pakantji ka basisir? Naha masih keneh disébut „saduran” lamun Moh. Ambri ngagambarkeun manusa Sunda katut kapértjajaanana ka nu garaib, sarta kabënëran aja pangarang (ethnolog?) anu kungsi nuliskeun soal-soal kapértjajaanana urang Sunda satjara ethnografis? Lamun anu ditataan bieu disébut „saduran”, atuh buku Rosihan Anwar nu ngalalakonkeun lalampahanana munggah hadji ka Mëkah dina *Mendapat Panggilan Nabi Ibrahim* oge mangrupa „saduran” tina buku penuntun manasik hadji! Kitu deui, atuh roman Utuy T. Sontani *Tambera* oge mangrupa „saduran” tina buku *Sadjarah Indonesia* beunang Samsi Pane, da dina eta buku oge disabit-sabit bab badaratna urang Eropah nu mimiti ka kapuloan Banda. Tapi lamun énja kitu teh, meureun urang disébut burung. Komo lamun urangna bari djeung ngaku-ngaku hajang sagalana satjara ilmiah-pengetahuan tinggi, agul-agul ngaku djudjur!

Tambera-na Utuy teu bisa disébut „saduran” tina buku sadjarah Indonesia, lantaran buku sadjarah mah biasana digolongkeunana kana buku-buku pangawéréh (teu paduli handap atawa luhur adjenna), ari *Tambera* mah mangrupa roman anu digolongkeun kana hasil sastra. Ajana sasaruwaan antara dua hasiltjipta, ulah pon anu lapangan djeung katégorina beda-beda, dalah anu papada salapangan oge, tatjan tangtu bisa disebut salah-sahidji „njadur” atawa „maling” nu lian. Tjinta mangrupa tema klasika dina sastra, anu dipikarësép ku para pangarang di sakuliah dunja. Variasi kana tjinta sutji, sok timbul tjinta-ségi-tiga, anu oge mangrupa tema klasika anu dipikarësép ku kumna para pa-

ngarang sakuliah djagat. Tapi sanadjan pada-pada njaritakeun tjinta nu kahalangan ku nu lian nĕpi ka han-teuna, *Djaja-prana* teu bisa disĕbut „saduran” *Prana-tjitra*. Sanadjan pada-pada njaritakeun birahi ka indung nu kungsi ngakandung. *Oedipus* teu bisa disĕbut „saduran” tina *Sang Kuriang Kabeurangan*. Kitu deui teu bisa urang njĕbutkeun Shakespeare njadur *Tjandra Kirana* djadi *Romeo Djeung Julia*, sanadjan duanana pada-pada njaritakeun nu sili-pikatjinta kalĕlēban nĕpi ka teu warasna. Padahal toh kabehanana oge pada-pada salapangan : sastra !

Nu pĕnting dina hasilsastra mah njacta nĕpi ka mana djeung kumaha kamampuh pangarangna dina ngahirupkeun djeung mere „ruang” katut „djaman” (space and time) kana tjitjiptanna tea. Tjinta tema nu umum dina kasusastran dunja, tapi masing-masing tjiptaan Shakespeare djeung Walmiki katut nu lian-lianna geus hasil njiptakeun ruang djeung djaman kana tjitjiptaanana, ngahirupkeun tokoh-tokohna, nĕpi ka masing-masing mangrupa hidji dunja anu mandiri.

Nja ku lantaran njakseni kamampuh Moh. Ambri njiptakeun ruang djeung djaman dina ngahirupkeun tema tjinta nu klasika dina bukuna *Lain Eta*, kuring mah njĕbutkeun jen eta buku teh ĕnja tjiptaan Ambri. Memang teu mustahil samemeh nulis *Lain Eta* teh Moh. Ambri kungsi matja *Salah Pilih* beunang Nur Sutan Iskandar (sanadjan ngeunaan ieu hal oge kudu ditlungtik heula mana nu ti heula ditulis djeung bĕnĕr-hĕnteuna eta sangkaan) sarta teu mustahil nu matak Moh. Ambri nulis *Lain Eta* nja kailhaman ku *Salah Pilih*. Tapi keur kuring mah hĕnteu djadi soal ku hidji ku dua. Kahidji ku lantaran „ruang djeung djaman” *Lain Eta* mah kahirupan urang Sunda anu taja sasaruanana djeung „ruang djeung djaman” *Salah Pilih*. Kaduana, ari *Lain Eta* mah mangrupa hasilsastra nu luhur adjenna, ari *Salah Pilih* mah ngan nĕpi kana

harkat batjaan panglipur.

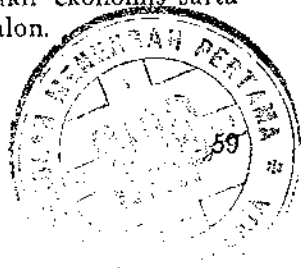
Babandingan nu tjara kitu bakal kasaksen lamun urang njaruakeun hidji „drama saanu babak” beunang Erich Kästner, salah saurang pangarang Djerman anu tērdjémahan Indonesiana kungsi dimuat dina madjalah *Pemuda Masyarakat* taun 1953, djeung hidji „drama saanu babak” beunang M.A. Salmun, salah saurang pangarang Sunda nu ngakukeun andjeun djudjur sarta salawasna tara lali njebutkeun sumber-sumber karanganana, anu kungsi dimuat dina madjalah *Tjandra* taun 1954. Dina dramana Kästner njaritakeun pangarang Kästner diuk di hidji restoran ngabandingan hidji djadjaka akon-akon ka bebenena jen wawuh pisan ka pangarang Kästner, malah loma katjida. Teu tērangeun ieu jen anu ditjaritakeun teh ngabandingan teu djauh ti dinja. Atuh nji modjang nu sigana mah rēsēp kana karangan-karangan tjiptaan Kästner, agul dumeh wawuh ka djalma nu wawuh ka pangarang pupudjanna. Tapi nu agul Bandung teh katohjan, dumeh pēlajan restoran njaur Kästner kana telepon. Ari drama saanu babak M.A. Salmun mah kadjadianana teh lain di restoran, tapi dina dareksi karetaapi, waktu sang budjangga Sunda nu mojan tea angkat ka Bandung bade ngaluhan Kongres Basa Sunda nu munggaran. Oge aja pasangan modjang djeung budjang nu diuk papajun-pajun djeung sang budjangga. Oge sang budjang akon-akon wawuh pisan ka sang budjangga, teu tērangeun ien sang budjangga tjalik di bangku hareupeunana nu ku manehna disangka ēntjek nu sare bae. Tapi ieu mah katohjanna teh lain dumeh aja pēlajan nu njaur kana telepon, tapi pedah aja baturna nji modjang nu kabēnēran murid sang budjangga naek di Purwakarta. Tapi boh Kästner boh Salmun, dina tungtung tjaritana pada-pada happy-end.

Kuring mah moal njebutkeun jen Salmun „nurutan”

Kästner (bari djeung hěnteu njěbutkeun sumběr-ilham-na), lain bae ku lantaran Salmun geus ětang-ětang-an ngakukeun-andjeun djudjur djeung salilana. tjěnah meh tara lali njěbut sumběr-sumběr karanganana, tapi babakuna mah da lain teu mustahil Salmun tatjan kungsi matja eta karangan tea sok sanadjan mun teu salah mah andjeunna kungsi ngabantu madjalah *Pemuda Masjarakat*. Ngarasa handjakal soteh kuring mah ku lantaran karangan Salmun tea hěnteu něpi kana adjen sastra, hěnteu tjara Memed Sastra-hadiprawira njadur *Tristan djeung Isolde* djadi *Trěsnasena djeung Nji Putri Sědihasih*. Nu nondjol katembong dina karangan Salmun mah, ngan rasa-reueusieu-aing-budjangga-na bae.

Tjinděkna, dina dunja kasusastran teh aja etika (sastra) anu tjara dina pakumbuhan djeung lingkungan-an-lingkungan lianna, barobah nurutkeun kaměkaran djaman djeung alam-pikiran para anggahota pakumbuhanana. Unggal djaman miboga etika nu teu sarua, ku lantaran eta atuh urang oge teu bisa njalahkeun atawa manghandjakalkeun aki urang nu hirup opat-puluh taun ka tukang make kěřsa diběndo-tjitak sarta disindjang — naha lain pantalon bae? Padahal apan soalna mah soal leutik, — malah ngarah irit djeung praktis mah měnding pantalon apan! Urang teu bisa njěbutkeun jen para sastrawan urang baheula hěnteu djudjur ngan ku lantaran dina karangan-karanganana tea kurang atawa tara njěbutkeun sumběr-sumběr karanganana tea, tjara urang oge hěnteu bisa njěbutkeun aki urang baheula teu bisa mikir ekonomis sarta praktis ku lantaran hěnteu dipantalon.

Djatiwangi Oktober 1962.

PETIKAN SURAT-SURAT

I. KA DRA M.W.

Djatiwangi, 6 Djuni 1961.

Teh,

Da bongan pasini teu ngadjadi, atuh dongkap-dongkap teh dërëkdék weh ngadamël ieu sërät. Sanes taja katjape, nanging ëngke wëngi, endjing sarëng endjing wëngi mah bade laladjo wajang. Bilih djadi kaluli-Juli.

Përkawis kaabotan Teteh kana tjarana njërat *Beber Lajar!* tea, memang parantos kaërong ti anggalna. Maksud teh, kaabotan kana tjara kitu, bakal mangrupi reaksi anu mimiti. Malah ieu soal teh, tos rada sërëng oge dipadjukeun ku rerentjangan nu sanes, dipadung-dungkeun. Salangkung mah psikologis-didaktis memang lëpat, lir anu ngagëbah nu matja sina antipati.

Nanging sawangsulna, tjeuk emutan mah, etang-etang kopi pait atanapi tjuka atawa rudjak-lada. Atuh anu tahan matja dugi ka tamat, ngartos kana alësan-alësan anu përnahna aja di tëngah (*Njingkabkeun Sawatu*) reumbaj tjipanon ngaraoskeun ni'matna angin ngahiliwir nu tiis mepes karingët. Sawangsulna, anu teu tëras, anu tëras ngalungkeun eta buku kana karan-djang-runtah samemeh tamat, bakal kokodjajan dina kangewa-katjeutjeub anu ngadaglëg di manehna sorangan.

Nanging, sok sanaos kitu, kritik ti Teteh kalintang katampina, meureun anu disëbat katampi ku asta kalih kasuhun dina ëmbun-ëmbunan tea.

Upami Teteh kërësä sarëng aja waktos mah, sac disërätkeun bae mangrupi poko-poko masalahna. Teu këdah dikintunkeun bilih teu aja waktos atanapi pasalingsingan, nanging supaja upami sakali mangsa urang tëpang, tiasa dër diguar. Kintën-kintën ping lilikuran

maksad teh bade ka Djakarta, tangtos mërjogikeun nêpangan.

Kitu deui, upami aja nu sanes anu palajeun maos mah, mangga bae, da nu mawi disêrat ge batjaeun. Atuh tatjan tangtos kaluar ditjitak, ajeuna anu tos mangrupi naskah tiasa diaos, sina tatalepa.

Babakuna mah hojong têrang kumaha reaksi umumna ti sing sakur anu maraos eta naskah. Margi, sapêrtos anu disêratkeun dina panganteurna, naskah sapêrtos kitu teh mungguhing pikeun urang Sunda dina basa Sunda mah nja anu munggaran pisan.

Eta naskah hênteu mangrupi hasil studi, nanging langkung mangrupi kêmpeġlan sêrpihan-sêrpihan idea ngeunaan kasusastran sarêng kabudajaan Sunda umumna. Eta idea-idea tea, da bubuhan sêrpihan-sêrpihan, hênteu buleud-gẽmblẽng tuangeun anu parantos kantun am, nanging bahan-bahan emutaneun sing sakur urang Sunda anu neundeun katineung kana pikahareupeun nasibna. Tema dasarna : Ngadjak rantjage, ngadjak aktif milu ngemutan. Da pikahareupeun ki Sunda teh hênteu tiasa dipasrahkeun digarap ku saurang atanapi sawatara urang bae, nanging kẽdah ku sagẽmblẽngna urang Sunda. Satungtung aja keneh kasadaran urang Sunda kana eksistensi dirina minangka urang Sunda. nja poedjaga ki Sunda teh tjaang padang. Sawangsulna, amun sagẽmblẽngna urang Sunda silih-andẽlkeun, nja lapur, da upami dipasrahkeun ka djalma-djalma mah, keuna ku owah gingsir. Nja ieu pisan anu satjara mutlak ditolak : mandahong-ismeu. Da anu mamandahongan teh djalma-djalma anu keuna ku owah gingsir tea. Malah anu salẽrsna mah hirup dina hidji angẽn-angẽn anu taja dasaran ! Anu ngan wungkul ditundjang ku salah-sangka sarẽng salah-harti.

Eta naskah mangrupi kěmpėlan karangan-karangan anu disėrat dina waktos anu hėnteu kontinju, diadjangkeun kangge kapėrėluan anu beda-beda, atuh tangtos karaos hėnteu buleud.

Ieu mah, sakali deui Teh, sanes nolak kana kritik Teteh tea. Sanes mangrupi panto nutup-diri. Ieu mah nu mawi disėratkeun ge, supaja djadi bahan emutaneun Teteh dina majunan eta naskah. Kumaha kritik Teteh ajeuna saparantosna disarungsum ku eta katrangan? Tah eta nu hojong tėrang teh. Salamina tangtos ditampi ku astakalih!

Tuh geuning, teu karaos deui, sėrat teh pandjang weh. Tos ah,

Tawisna,
Ajip Rosidi

Djatiwangi, 17 Djuni 1961.

Sarėng hormat,

Sanaos sanes nėmbe sakali, nanging sėrat teh nu kamari mah make ngalalana heula. Antawis Djatiwangi sarėng Djatibarang sok pahili, atuh katambias ka tatar kaler. Nanging hėnteu dugi ari ka basisir mah, kabudjėng dika-girangkeun deui. Djadi weh rada tėlát dugi ka nu dialamatanana.

Keun we da teu burung nèpi ka anu ditudju, atuh eusina, teu pikabosëneun, pilakadar dua katja, dipinuhan ku aksara tjararang-arageung, bentën sarëng tapak këtikan anu ngentep laleutik tjara ieu. Keun we nu disëratanana nundutan ge, sina dikana karandjangkeun, asal ulah diwartoskeun we, ari dipitjeun di Tasik mah da moal katangen ti Djatiwangi.

Sumuhun, harita mah Sdrk. R udur, sapertos kalasi kapal Mary Flower tea, kirang bungbuahan di nagara anu tjeuk anu kagungan nagarana (Bung Karno ka para tatamu nagara) tjénah mah pangpundjulna dina pèrkara bungbuahan, boh matjëmna boh seueurna. Tapi ari basa sërát dongkap mah, boa Saderek R. parantos damang. Ngan kuring waktos matja sërát teh rada ngingsreuk, da katëbak angin anu unggal dintën teu aja lëlërna, ngahiuk tarik, ari poe katjida nongtorengna. meh taja bedana sarëng di Djakarta. Ari endjing-endjing, njëtjöp kana tulang-sandi, angin katiga anu bërëwit mawa panjakit, Ieu sërát ge teu kaur ladju, meusmeus kasëlang ku batuk. Pagëbug flu puguh ge.

Wiranta teh, ana njërat kabehdieunakeun mah sok nganggo sandiasma Tjaraka, ngadamël tjarita pondok sararae dina madjalah *Sunda*, taun 1954: kantos kening hadiah LBSS dina pasanggiri ngadamël tjarita pondok (1955). Dina mangsa samemeh përang ge parantos seueur njërat, boh dina basa Indonesia boh basa Sunda, antawisna sababaraha roman kaluaran kantor-tjitak (istilah kangge „penerbit“ alam harita) partikëlir, nu rada „kabëken“ teh nja *Isukan Kuring Digantung*.

Teu kédah ngalëpatkeun andjeun, sanaos ngaraos kaluaran B-I Basa Sunda ge, da bubuhan guru-guru B-I, Fakultas Sastra & Basa, FKIP djurusan Sunda sarëng sanes-sanesna mah, moal aja anu neundeun kati-neung kana kamëkaran sastra Sunda di saluareun B.P.,

kitu oge anu kamanah ku „gupěrněmen” sarěng anu saluju sarěng patokan anu parantos disahkan ku mandahong „ti dituna”. Ari Tjaraka, Joehana, Muh. Sanoesi, sanaos buku-bukuna teu kawon ku buku-buku kaluaran B.P. (kadjabi Ambri), didjėbian da „basa”na tjėnah mah teu bėrėsih. Kumaha badena atuda ngadjėnan sastra, ari sotja sarěng atina kapeungpeukan ku rėsep ngadangding ?

Ku margi eta, jakin pisan, jėn upami teu atjan dirobih djalmi-djalmina atanapi sistim pangadjaranana mah, teu aja gunana tah djurusan basa & sastra Sunda teh. Da buktina djurusan sastra & basa Sunda ari nu kudu digugulung ku para mahasiswa ngan Sangsakėrta, Djawa Kuna djeung Arab ! Nu kėdah nėrangkeun sarěng ngawulangkeun basa Sunda, tara kėrėsa pangangguran nitenan ngangge sistimatika ilmiah, tapi ngadjisaka bae, dikėdokan (sanes di kėdokan) nu pseudo-ilmiah, disahkeun ku tjap kamantren sarěng tandatangan mėntri.

Teu anėh mun mahasiswa teu rea teh, da anu ngarti mah meureun pada milih djurusan nu sanes. Komo da taja pisan katingal gunana anu langsung, boh keur masarakat boh keur manėhna pribadi (ditingal tina djihat finansial sarěng efek sosial).

Tuh, ana geus nėpi ka palėbah eta, ngabangblang, hajoh weh disangka sentimen, ngahileud peuteuj, kasi-rihan, sirik-pidik, hiridėngki !

Teu-teu atjan kėjėng salėrėсна mah njaritakeun hal eta. Da asana teh geus bosėn, narimakeun manėh, kabėtjus ngan „ngiritik”. Bėt tjara nu gelo, gogorowokan sorangan.

Kaubaran ku urang Tasik. Dina sėratna atuh diupahan, sasatna dihutjuhkeun. Ari kamari waktos ka ditu, tėpang sarěng Kang D, njaurkeun tjėnah aja sė-sėbutan „basa Ajip”, njaeta basa nu ramidjud tea, anu

kamalajon, matak njëntug kana manah djuragan guru basa Sunda. Tapi nu matak bungah mah, saur andjeun-na deui. bët djadi nimbulkeun kawani nu lian, anu harajang narulis dina basa Sunda ngan samemehna sieuneun basana disalahkeun.

Ari basa mah da parabot pikeun nēpikeun. Alus tjeuk saha goreng tjeuk saha. Kumaha manusana. Ari manusana tea apan barobah ti mangsa ka mangsa. Urang Sunda basa make bēndo mah basana ge beda. ari kiwari bēndona ge geus teu prah dianggo. paingan basana ramidjud tjeuk djalma anu mimiti hidēng ma-make bēndo mah. Da pikeun barudak anu hirup kiwari mah. nja basa Sunda nu ramidjud anu pangplastisna ngagambarkeun masarakat Sunda kiwari teh: masarakat ramidjud! Nja basa anu ramidjud anu bakal mangrupa gambaran kērētēging angēn urang Sunda kiwari mah.

Tapi na da ari ngabandungan batur njarita mah asana teh basa sorangan teu ramidjud-ramidjud teuing. Sahēnteu-hēnteuna. ku basa anu tjēnah ramidjud. anu tjēnah saaja-aja, bisa ngēdalkeun kērētēging ati sakarēpna. Ah, hēnteu ketang, tētēp wae sok rundag-randēg. da bongan tadina geus dibiasakeun mikir ku basa „Malaju“. Sanadjan ari dina lingkungan sadidintēn mah sok nganggo basa Sunda bae (tapi basa Sunda tapēlwatēs tea!); tapi da sasatna ti barang diadjar njusun kēdalkeuneun dina basa Indonesia, atuh sok magolna teh dina neangan pisundaeunana salah sahiddji kētjap Indonesia. Padahal mun diemut-emut mah, sanes kētjap Sundana anu kēdah kapēndak, tapi susunan pikiranana kēdah di-Sundakeun. Dirobih. Tangtu bae kagok ngēdalkeun pikiran dina basa Sunda, ari susunanana (pikiran katut kalimah-kalimahna) nurutkeun papagon basa Indonesia mah. Tjontona, basa Sunda *Sipatahoenan* (katja I & II-na), nu meh njēples

njalin tina basa Indonesia sakétjap-sakétjap. Nèpi ka populer djadi panggeuhgeujan: „Tentara beuki lila beuki lalaj, ari gorombolan beuki lila beuki ganas . .”

Ari mimiti katadji njérat dina basa Sunda, nja ku pasulangkragna pasualan-pasualan anu menta diheresan. Nja njérat artikël-artikël saréng csej. Sakapeungkapeungeun njérat puisi, pedah tjeuk emutan, basa Sunda mah babakuna basa puisi!

Ari tadok mah, tatjan dipirutjaan dina basa Sunda. Malah da asana mah teu pèrèlu. Dugi ka ajeuna aja djorodjoj emutan njérat tjarita dina basa Sunda. Eta oge njalin Saroyan digugudjèg ku Rs kédah ngahangkeutkeun kope pikeun madjalah anu diantoson ku pèrtjitakan. Atuh tangtos tea bae, padamélan gurung-gusuh. Keur mah njalin tina basa deungeun anu henteu wanoh sadidintén, kana basa Sunda anu harita mah masih matak luut-leet kesang ari njérat teh. Atuh teu mustahil langkung ti ramidjud! Da upami ajeuna dibatja deui teh, asa teu kaharti. Harita mah, upami njérat dina basa Sunda istuning matak wégah, kesang badag kesang lèmbut kaluar teh sanes babasan! Nja eta pisan margina, waktos ngétikan deui sèratan-sèratan anu ti pajun pikeun *Beber Lajar!* tea, sadajana dirombak, dirobih, digéntos samasakali.

Nja dina ngarombak, ngarobih eta karangan, sumangét anu tadina asa deuk lempes teh hurung ngagédur deui: hirup beuki bétah, Euleuh geuning susah rek bétah teh! Tadina mah asa enteng, aja sepuh nu mapatahan: „Ari djampe hirup mah gampang, sing bétah!” Na da ari prakna mah matak teu bétah! Abongkena manusa mah barang brol ka dunja teh tjeurik! Sakapeung mah mikir-mikir, na goakna tjeurik djabang anu nèmbe dilahirkeun teh pertanda kasédih, kanjèri, kabalangsak dunja? Tanda jen saénjana mah manusa teh émbung hirup di dunja?

Da eta bae, tatjan katjaritakeun aja budak anu lahir imut atawa seuri.

Ari bĕtah ngan ka nu parantos kalangkung mah, sanes bĕtah atuh pibasaeunana teh : Tjai mulang tjai malik tea. Tapi da balik-balik ka mĕndi ? Mulang-mulang ka mana ? Na di mana urang teh nja bandjar-karang pamidangan nu pituin ? Kubur ? Eta mah dadamĕlan nu harirup ! Dipalidkeun, diduruk, dalah ditjatjag-diwalang-walang nĕpi ka bubuk oge sami bae. Upatjara ngubur mah, meureun usaha nu harirup sangkan rada bĕtah di dunja ngabĕbĕrah maneh ! Taja bedana djeung abring-abringen ka bale-njungtung. Atanapi budak sunatan. Atanapi ngawajangna pisan.

Euleuh katĕtĕrasan. Sami bae : ngabĕbĕrah maneh supaja bĕtah ! Supaja gĕnah. memeh ingkah.

Sonona,

Ajip Rosidi.

V. KA T.E.

Djatiwangi, 26 Djuni 1961.

Sarĕng hormat,

Kamari teh ka Djakarta, kenging tilu wĕngi. Teu lami. Sanes ku margi Djakartana, kitu deui sanes bade ngadongengkeun nu sanes-sanes, ngan sakaemut mah kantos ngumbara mangtaun-taun di Djakarta, tatjan kantos njaksian nu ngurĕbkeun majit.

Atuh ka pakuburan, ari sĕring mah sĕring ngalang-kung, nanging da raraosan tatjan kantos panganggu-ran ngalanglangan. Ongkoh ngalanglangan saha !

Na da ari kamari mah, basa di Djakarta mung tilu wēngi tea, ngangge njaksian nu ngurēbkeun majit sagala. Ari nu dikurēbkeunana, duka teuing saha, teu wawuh-wawuh atjan. Ngan siga nu ngahadjakeun, da make dua kali ka Karetna oge : Sakali tatjan dongkap pasaranana, atuh dius dibudjēng ka bumina, kasampak keur diangkat rek dikanamobilkeun.

Sabot njaksian nu ngurēbkeun, tēras ngupingkeun nu matja tēlēkin, ras emut kana bagian panungtung sērat anu nēmbe dikintunkeun ka dieu. Ēnja, karasa pisan, sagala upatjara teh istuning ngan pikeun ngahēbērah nu harirup wungkul. Kulawargi (sigana mah putrana) almarhumah, ditariung-ditjarindung, atuh sotjana tjarinukduk, bareureum, meureun ku lantaran seueur leuing nangis dumeuh ngaraos sēdih dikantunkeun.

Samemeh djalmi-djalmi bubaran, tjēlēngkeung aja nu biantara, etjes nēda-nēda ka nu Maha Kawasa sangkan ahli-kubur ginandjar sawarga. Teu euleum-euleum, tjek hate, ēnjaan sigana harajangna ka sawarga teh ! Ari nu dikuburna mah duka, naha bētah naha hēnteu di sawarga teh. Ngan tjeuk nu ngawangwang, bari hirup kench, mērchēnah djalma saleh djeung dipikatjinta ku sarerea (tjenah tjeuk ki salah dina biantarana) mandjing djadi ahli sawarga.

Dina mobil bari wangsul, sarēng rerentjangan anu ngababantun ka Karet tea (da nja manehna nu ngadjak, kēnaleun ka almarhumah waktos djumēnēngna), gor-gar. Ari kuring masih kapangaruhan ku pamēndak nu disēratkeun dina bagian panungtung sērat ka dieu tea, jēn kabudajaan teh usaha djēlēma sangkan bētah di dunja. Ari rerentjangan tea (tjara umumna djalan-pikiran para filusuf Eropah kabehdieunakeun) ngimplēngna teh tina „kasēpian”. „loneliness”. Tjēnah ge : „Manusa-manusa teh pikeun ngupahan kakeueung.

nja sok hajang ngariung, nja nareangan akal sangkan bisa tēpung lawung. Ari djiwa anu ludeungan mah, upamana para pionir, tara make upatjara, nu maot dikubur kitu bae, ku sorangan, satjara basadjan pisan."

Sigana bakal katutulujan ngobrol teh, upama mobil hēnteu pasarandog sarēng mobil sanes anu disupiran ku kēnalan ki rerentjangan tea, Atuh rēg duanana pada eureun, prung deui aruplėk ngobrol, sigana geus lila teu tēpangna, katjiri tina ulatna nu katjida bungah tur sonoeunana, Enja, tjeuk hate, rea kabětah teh ari aja batur mah.

Sabada parasini pikeun sili-andjangan mah, papisah deui bae djeung kēnalan ki rerentjangan teh. Atuh ngobrol teu ditēruskeun, da kahalangan ku tjau Radja Palembang („Radja Sirih" tjeuk urang Djakarta, „Radja Tjēre" tjeuk urang Bandung) anu arasak sar-ta sagėde-gėde nanahaon, Ditētėg mah, ċnja beuki bėtah bae hirup di dunja teh, Paingan tjeuk Marx anu pangpėntingna mah peudjit! Sanadjan beda djeung karuhun Sunda anu nganomėr-duakeun peudjit.

Tina tjau ras emut kana lulutjon dina *Landong Bacud* djaman baheula: Nu ngali lombang tea, Bilėh lali, bade diturun tina emutan:

Nu naros: „Keur naon ngali lombang?"

Tjeuk nu matjul: „Keur mėlak tjau."

„Keur naon tjau?"

„Keur dahareun."

„Supaja naon?"

„Sangkan aja tanaga."

„Keur naon tanaga?"

„Keur ngali lombang

Sanes bulak-balik bėkong, da salėrėсна mah ieu teh saluju sarēng pamadėgan sawatara sėniman dina lapangan kasėnian! Anu ngaranut paham l'art pour

l'art tea ! Apan tjeuk salah saurang sëniman Prantjis gëgëdugna eta aliran : „Kuring mah nulis sadjak soteh ku lantaran euweuh gawe sedjen; ari kuring pangna euweuh gawe sedjen ku lantaran nulis wae sadjak

.....
Ulah gumudjeng : Antara tjau sarëng kasënian teh, sanes teu aja tali-tumalina. Sadajana masih dina hubungan sapaja bëtah di dunja. Ngan handjakal seueur djalmi anu ngagarap padamëlanana bari hënteu nge-mutkeun tudjuanana.

Ari tudjuan kakara etjes, upama mërënahkeun sagalana dina hubungan-sëmësta, intëgral, manusa djeung kamanusaan sakumna.

Naon atuh tudjuan sastra sačnjana ? Kana ieu pananja djawaban kuring sëring waswas, babakuna lamun geus langsung dihubungkeun djeung realita. Hartina : waswas, naha ënja naon nu dipigawe ku sorangan teh sadjalan djeung tudjuan anu sok dirumuskeun ku këtjap-këtjap garagah-garinding ? Ieu kawaswas, ieu kamangmang teh sanes sakali dua kali, asana tërusetërusan sapandjangna. „Naha ënja bënëer kitu ? Naha naon anu dipërdjoangkeun ku aing teh sapagodos djeung ënjana ? Naha lain ngan usaha nutupan diri ku këtjap-këtjap djeung sëmbojan-sëmbojan garagah ?”

„Na ënja aing nulis teh ngan mangrupa usaha supaja bëtah di dunja ? Na taja deui sabab djeung pangdjurung lianna ? Naon atuh motif anu sačnjana ?”

Sapandjang djalan basa wangsulkeun ti Djakarta, matja *The God That Failed*, kumpulan tulisan para pangarang anu kungsi arasup kominis tapi ahirna kaluar deui. Teu pati aheng, da ti anggalna geus bisa ngawangwang kumaha kira-kirana. Ngan aja utjapan Ignazio Silone (pangarang Italia : *Fontamara*, *Roti Djeung Anggur* djeung lian-lianna) anu nantjéb :

..Kaměrdikaan teh nja kamungkinan pikeun mangmang,
pikeun waswas

Djadi tjeuk Silone mah satungtung urang bisa keneh mangmang, satungtung urang meunang waswas, urang masih měrdika. Tapi tjeuk kuring, ari kamungkinan pikeun mangmang pikeun waswas bae mah, tatjan nembongkeun kaměrdikaan manusa nu sadjati. Lěngkěpna kaměrdikaan anu meunang mangmang teh, nja dina nangtukeun sikěp, nangtukeun pilihan. Djadi kadjaba ti kaměrdikaan pikeun waswas djeung mangmang teh, nja kaměrdikaan pikeun nangtukeun pilihan, pikeun nangtukeun sikěp. Salian ti meunang mangmang, oge wěnanang milih.

Měrdika hartina miboga hak djeung kamampuh pikeun ngalakukeun pilihan. Hěnteu unggal djělěma di unggal nagara miboga hak nangtukeun pilihan, tapi hěnteu unggal djělěma anu miboga eta hak mampuh ngajakeun pilihan !

Nja kaměrdikaan ngajakeun pilihan pisan anu ngabeuratkeun urang hirup di dunja teh. Pangeran masrahkeun sagěmblěngna ka diri manusa masing-masing pikeun nangtukeun sorangan pilihan hirupna. Nja ieu pisan beuratna njanghareupan hirup : sasak sirotelmustakim sapandjangna. Leuwih paur manan maut hini, leuwih lěwang manan mapaj regang. Kabětah sorangan tali-tumali djeung kabětah nu lian. Kaměrdikaan urang lain hartina anarchismeu anu tan wangěnan : Nja diwatěsan ku kaměrdikaan nu lian !

Sonona,

Ajip Rosidi

UTUY T. SONTANI NJAWANG
KAMEKARAN SASTRA SUNDA

BUBUKA

Dina tanggal 10 Mei 1964, waktu ngarĕsmikeun di-adĕgkeunana Lĕmbaga Sĕni Sastra (ditjindĕkkeun djadi Lestra, njaeta bagian sastra tina Lĕmbaga Kĕbudajaan Rakjat atawa Lekra, nu mangrupa organ kabudajaan Partai Komunis Indonesia) dacerah Djawa Barat di Bandung. Utuy T. Sontani geus mere tjĕramah ngeunaan kamĕkaran kasusastran Sunda ti djaman buhun tug nĕpi ka kiwari. Dĕmi djudul tjĕramahna tea njaeta *Sastra Sunda Sebagai Djurubitjara Dari Dua Kebudajaan*.¹⁾

Kuring mah hĕnteu hadir harita teh. Lain bae ku lantaran hĕnteu meunang ulĕman, tapi oge ku lantaran harita kabĕnĕran keur lunta ti Bandung. Tapi ku pitulungna hidji batur, kuring bisa meunangkeun teks tjĕramahna Utuy tea. Ongkoh da ari warta ngeunaan eta tjĕramah djeung sawatara poko-pikiranana mah, diumumkan din pers oge. Sawatara suratkabar Djakarta djeung Bandung, ngamuat poko-poko pikiran tjĕramah Utuy tea kalawan sensasionil, ngagĕgĕde-keun pamanggih Utuy nu njĕbutkeun magar sastra Sunda kiwari teh keur ngalaman krisis.

Ku lantaran Utuy teh hidji sastrawan nu kamashur, nu ahir-ahir ieu aktif pisan di putjuk pingpinan Lekra djeung Lestra, tur pamanggih-pamanggihna ngeunaan kasusastran Sunda dianggap otoriter, padahal mah dina tjĕramahna tea rea pisan hal-hal nu pabentar

¹⁾ Tuluj dimuat dina maĕjalah *Zaman Baru* th. 1964 bln. Nopembĕr.

djeung kanjataan. atuh kuring ngarasa pěrėlu ngamadjukeun pamanggih ngeunaan sawatara pamanggihna.

Sanadjan anu digėgėdekeun ku pers mah njaeta pamanggih Utuy nu njėbutkeun jen kasusastran Sunda kiwari keur nandangan krisis, tapi kuring mah nganggap leuwih hade malapah gėdang, nuturkeun untujana pikiran-pikiran Utuy dina tjėramah tea.

Samemeh ngabahas pamanggih-pamanggihna tea, leuwih ti heula hajang mere kasang-tukang ku njatėt sawatara fakta ngeunaan diri Utuy. Sabab tjeuk kuring mah, katjida pisan pěrėluna tėrang ngeunaan nu mere tjėramah, supaja urang bisa leuwih gampang nuturkeun djalan-pikiran djeung pamanggih-pamanggihna dina tjėramahna tea.

SAHA ARI UTUY T. SONTANI TEH ?

Ari Utuy T. Sontani (nu satėrasna mah rek disėbut Utuy bae) teh, dilahirkeun di Tjiandjur dina bulan Mei 1920, djadi nėpi ka waktu mere tjėramah teh umurna geus 44 taun. Mimitina nulis dina basa Sunda, antarana roman nu djudulna *Tambera* (1943) djeung *Mahala Bapa* (1943). Waktu Djėpang ngėprik sakumna urang Indonesia sangkan ngagunakeun basa Indonesia bae, nja mimiti Utuy teh nulis dina basa Indonesia, Mimitina mah nulis sadjak-sadjak, tadok (tjairita pondok), drama djeung roman. Karanganana dina basa Indonesia nu munggaran nu kungsi diiklankeun njaeta *Sjarepha*, tapi sigana mah teu kungsi mėdal djadi buku. Bukuna nu mimitina dina basa Indonesia njaeta *Bunga Rumahmakan* (1948). Tuluj ditema ku *Suling* (1948), *Tambera* (1949), *Orang-orang Sial* (1951), *Awal Dan Mira* (1952), *Sang Kuriang* (1959), *Si Kabajan* (1959), *Manusia Kota* (1960), *Sang Kuriang* (basa Sunda, 1962) djeung lian-lianna. Salian ti *Tambera* djeung *Orang-orang Sial*, kabahanana oge drama.

Drama-dramana rea nu ditulis dina wangunan tadok atawa roman nēpi ka matak rēsēp matjana, hēnteu asa matja drama nu biasa. Nja Utuy nu mimiti nulis drama dina wangunan nu gēnah dibatja teh. Ku lantaran drama-dramana tea, Utuy dianggap salah sahiji pangarang drama nu pangproduktifna djeung pangkuatna dina kasusastran Indonesia.

Tema umum drama-dramana njaeta krisis djiwa manusa sabada revolusi fisik di Indonesia, nu ku lantaran teu sugēmia ku hasil-hasil revolusi tea, tuluj neangan kakuatanana dina guha-dirina-pribadi mangrupa individualismeu. Kamēkaran djiwa Utuy nēpi kana individualismeu teh, atra katara dina tokoh-tokoh dramana. Dimimitian ku Pandji (dina *Suling*) nu idealistis ngaliwatan Iskandar (dina *Bunga Rumahmakan*), Awal (dina *Awal Dan Mira*), Suminta (dina *Sajang Adu Orang Lain*) nēpi ka puntjakna dina diri Sang Kuriang (dina *Sang Kuriang*) nu ngabaidkeun sagala hal nu asalna ti nu lian. Si Kabajan oge mangrupa hasil kamēkaran djiwa individualistis pēmbērontakan Sang Kuriang kana pakumbuhan masarakat, da dina *Si Kabajan* mah, tokohna Utuy geus lain bae ngabaidkeun, tapi oge kalawan sadar ngaheureujkeun djeung nipu nu lian.

Dina karangan-karanganana tea, Utuy rea pisan ngabahas ngeunaan soal-soal nafsu seksuil nu njangkaruk dina djiwa manusa, nu katjida pisan ditondjoltondjolkeunana. Mimitina hal eta teh samar-samar kenéh kapanggih dina diri Pērēmpuan Pēngēmbara (dina *Suling*), leuwih tetela dina tokoh tēntara dina *Bunga Rumahmakan*, tuluj dina *Dimuka Katja* djeung *Saat Jang Genting* (duanana dimuat dina buku *Manusia Kota*). Puntjakna pisan mah nja dina diri Sang Kuriang nu ngalamar Indungna sorangan kalawan sadar. Nja ku lantaran eta pisan, aja sawatara kritikus sastra Indonesia njēbut Utuy katjida pisan gēdena kapangaruh-

an ku Sigmund Freud, hidji ahli psiko-analisis nu utama. Tapi eta panjebut teh ku Utuy biasana mah ditolak. Utuy kalawan djudjur salilana oge ngaku jen manehna henteu rësëp neori, henteu rësëp kana teori sarta henteu rësëp matja buku. Lamun matja buku teh Utuy mah (tjeuk Utuyna sorangan ieu teh), sok tara nêpi ka tamat, da samemeh tamat oge, pikiranana geus miheulaan ka mana mah boa. Sok agul pisan Utuy teh ana njaritakeun jen tokoh-tokoh djeung masalah-masalah nu dituliskeun dina karangan-karanganana mah kabéh oge istuning hasilna sorangan ngagali tina kahirupan-njata.

Anggapanana kana revolusi fisik Indonesia, karasa sinis tapi didjédjéran ku humor djeung djiwa-djëmbar, tjara nu katara dina tadok-tadokna nu dimuat dina *Orang-orang Sial*. Sari-sari pesimistis tjara dina *Awal Dan Mira*. Pramoedya Ananta Toer kungsi njébutkeun jen Utuy teh hidji pesimis-nihilistis nu pangutamana dina kasusastran Indonesia mah.

Utuy teh hidji djalma nu rësëp murukusunu, kukulutus ngeunaan sagala soal. Ana tjatjarita sering humandeuar atawa ngabudalkeun kateusugëmaan ngeunaan kaajaan sosial, politik djeung lian-lianna. Sering pisan kalawan demonstratif nembongkeun kateupaduanana kana politik, situasi sosial, kamasarakatan. Nêpi ka katompernakeun taun limapuluhan, Utuy salilina sinis kana politik djeung kaum politisi, kadjaba lamun langsung ngeunaan diri djeung karier-sastrana.

Bisa djadi ku lantaran baheula ngamimitian karier-sastrana ku nulis dina basa Sunda, katineungna salilana gëde kana tulas-tulis dina basa Sunda. Rea nulis sadjak, tadok djeung bahasan nu dimuat dina madjalah-madjalah djeung surat kabar. Bukuna *Sang Kuriang* mangrupa libretto dua babak, mimiti dimuat dina *Sipatahoenan*, tuluj kaluar djadi buku (Djakarta, 1962).

Pamadëgan-pamadëganana ngeunaan kasusastran

Sunda, babakuna tipologina ngeunaan Sang Kuriang djeung Si Kabajan, nembongkeun kaseukeut paningalna nu filosofis tur orisinil. Keur Utuy mah, Sang Kuriang djeung Si Kabajan teh ngawakilan dua tipeu manusa tjiptaan karuhun Sunda. Sang Kuriang daria, nu „ngawangun sabada ngaruksak“. Ari Si Kabajan djadi lalawananana, njaeta nu geus „teu naon-naon“. Nja ieu intèrpretasi pisan nu ngadasaran drama-dramana *Sang Kuriang djeung Si Kabajan* teh.

Ti mimiti taun gènèppuluhan, Utuy djadi anggota pangurus pleno pusat Lekra. Ieu teh mangrupa hidji kamadjuan pikeun Utuy mah, lantaran sabada manehna diuk di dinja, aktif pisan ngajakeun tjëramah-tjëramah djeung nulis nu lain hasilsastra (drama atawa tadok), tapi esej-esej, nu rereana mah didadasarkeun kana pangalaman-pangalamanana sorangan. Aja hal anjar nu katingal dina karangan-karanganana tea, njaeta kiwari mah Utuy djadi rësëp neori sarta djadi gëde katineungna kana politik. Maksud teh, ajeuna mah Utuy henteu ngabaidkeun deui ngagunakeun istilah-istilah, slogan-slogan djeung jargon-jargon politik. Dina tjëramahna tea, Utuy tërang-tërangan njëbutkeun jen sëni kudu dipanglimaan ku politik.

Eta kanjataan-kanjataan teh keur kuring mah mangrupa hidji hal nu hade minangka tanda ajana proses kamëkaran djeung kamadjuan dina diri Utuy. Oge satëmënna mah eta teh mangrupa djalan-keluar tina baha buntuna ënggoning ngali masalah-masalah nafsu libido seksuil manusa nu geus rëmën teuing digajëm dina drama-dramana. Supaja meunang perspektip anjar, memang Utuy kudu ngadjëmbaran scopena. Pang-pangna scope kamasarakatan.

Mun teu kitu mah teu mustabil djadi mandëg, buntulaku, teu seubeuh-seubeuh ngagajëm masalah nu eta-eta kench bae, nu lain bae matak pikabosëneun nu ma-

ratja tapi oge teu mustahil matak bosën Utuyna pribadi. Ku lantaran eta katineung djeung aktivitana kana politik, nu kuduna mah mere scope-kamasarakatan nu lëga-djëmbar, mangrupa kamëkaran nu pikagumbiraean.

Aja deui pikabungaheun teh. Njaeta kanjataan jen saluju djeung nambahan djëmbarna scope-kamasarakatanana, ajeuna mah Utuy djadi rësëp matja. Lain bae matja buku-buku sastra, tapi pangpangna mah buku-buku djeung madjalah-madjalah politik. Atawa madjalah-madjalah djeung buku-buku ngeunaan politik nu dikahuarkeun ku fihak kominis. Nja karësëpna nu anjar tea nu njababkeun Utuy djadi mikarësëp teori-teori djeung djadi rësëp neori teh.

Nja dina tarap ieu pisan, tjëramahna ngeunaan kamëkaran sastra Sunda nu djudulna *Sastra Sunda Sebagai Djurubitjara Dua Kebudayaan* teh disusunna. Ku lantaran eta, sanadjan materina mah rea nu sarua djeung bahan-bahan nu geus dibahas dina tulisanana *Njawang Sastra Sunda Salawatan* (1956 - 1958), tapi dina tjëramahna tea mah Utuy ngugunakeun spotlight anjar dina ënggoning njaangan eta bahan-bahan teh. njaeta sikëpna nu sadar-politik, nu boga kredo rek „berpanglima kepada politik“, nëpi ka materi heubeul oge meunang tafsiran-tafsiran djeung surahan-surahan nu beda djeung nu ti heula, nja nimbulkeun pamanggih-pamanggih anjar.

TEORI DUA KABUDAJAAN

Dina kalimah mimiti tjëramahna, Utuy ngamadjukeun hidji teori. Njaeta teori nu njëbutkeun „kesusastran Sunda itu sudah sedjak permulaannja memegang peranan penting sebagai djurubitjara dari dua kebudayaan jang ada di masarakat Sunda.“

Handjakal Utuy henteu nganggap pěrėlu něrang-keun naon saėnjana nu dipimaksud ku kėtjap „kebudajaan” di dinja, sarta naon deuih maksudna nu matak njėbutkeun jen aja dua kabudajaan dina hirupkumbuh Sunda teh. Tapi lamun kuring henteu salah nguhartikeun tina tjėramahna satėrusna, sigana nu dipimaksud ku istilah „kebudajaan” di dinja mah njaeta „kelas kemasarakatan”. „Kebudajaan atas” teh njaeta „kelas kemasarakatan atas” sarta ari „kebudajaan bawah” teh „kelas kemasarakatan bawah”. Sanadjan kitu, kuring tatjan bisa nungtik teuing ti mana Utuy mulung istilah „kebudajaan” nu hartina sarua djeung „kelas kemasarakatan”.

Tapi teori mimiti nu ngabagi-bagi masarakat djadi pakalangan pėrdjoangan kėlas mah njaeta teori nu dipadjukeun ku Marx djeung Engels. Teu mustahil teori Utuy ge nja tina Marx pisan huluwotanna teh. Komo lamun seug těrang jen Utuy teh ajeuna mah aktif di pangurus pleno pusat Lekra sarta dina obrolan² sėring njėbutkeun maneh djadi kominis-buhun, uhr-kominis mah.

Kaharti meureun, kaharti ku akal lamun teori Utuy teh saėnjana mah tjangkokan tina teori Marx ngeunaan kamėkaran pakumbuhun.

Teori Utuy ngeunaan dua kabudajaan taja lian tina njawang susunan masarakat djadi dua kutub nu papalawan pisan. Njaeta kėlas nu njėkėl kakawasaan pamarintahan nu diistilahan ku Utuy „kebudajaan atas” tea djeung kėlas nu diparentah nu ku manehna mah disėbut „kebudajaan bawah”. Da nu disėbut djeung digolongkeun kana „kebudajaan atas” ku Utuy teh njaeta radja² Padjadjaran djaman baheula, kaum feodal djeung para bupati djaman Mataram, kaum kolonial Walanda katut para pagawena, para kiai djeung adjėngan dina djaman nagara Islam. Ari nu disėbut

„kebudajaan bawah” njaeta para patani, buruh, tjindékna rahajat leutik, kaasup tukang ngala bangkong.

Ku teorina tea, kuduna mah Utuy konsekwen ngabagi masarakat djaman kiwari oge djadi dua golongan deuih: „kebudajaan atas” djeung „kebudajaan bawah”. Ari nu disébut „kebudajaan atas” nurutkeun logika teori Utuy tea mah nja pamarentah Republik Indonesia. Sarta ari „kebudajaan bawah” nja angger rahajat murba. Kuduna eta teh. Sabab beda ari dina praktekna mah. Utuy teu wani djudjur nuturkeun logika teorina tea nepi ka djutjungna. Nja didieu urang njaksian kontradiksi nu pabentar pisan tina djalan-pikiran Utuy teh, sabab manehna henteu konsékwen kana logika teorina tea. Manehna njébutkeun jen sastrawan Sunda ajeuna „rata” berasal dari kebudajaan atas”, tapi manehna sorangan keneh ngarasa pérélu ngandjurkeun para sastrawan nu asalna tina lingkungan „kebudajaan atas” teh sangkan „berpanglima kepada Manipol”. Padahal tjeuk djalan pikiran teorina mah apan para pangarang Sunda nu madyar asalna tina lingkungan „kebudajaan atas”, nja para pangarang Manipolis! Da Manipol nu djadi agéman pamarentah Republik Indonesia mah!

Tapi Utuy kalah ka ngandjurkeun para pangarang Sunda kiwari sangkan mihak kana „kebudajaan bawah”, nu nurutkeun djalan pikiran teorina tea mah kudu dihartikeunana teh minangka kelas nu papalawan djeung „kebudajaan atas”, djadi nu papalawan djeung kaum Manipolis! Djadi saénjana mah, mun Utuy ngéprik para pangarang Sunda sangkan mihak kana „kebudajaan bawah”, manehna geus ngahasut para pangarang tea ngalawan kana Manipol! Tapi ari terang-terangan ngandjurkeun para pangarang tea ulah satia kana Manipol. sigana Utuy teh henteu (atjan?) wanieun. Malah kalah ka ngandjurkeun kudu „berpanglima kepada Manipol”! Utuy henteu konsekwen

kana logika teorina tea. Hidji antara dua : Atawa mangrupa demonstrasi katololan Utuy neori, atawa eta teh mangrupa hidji taktik-politik djalma munapek !

Jen teorina tea sering pabentar, lain bae djeung logika tapi oge djeung kanjataan dibuktikeun ku omonganana sorangan. Waktu ngamimitian oge Utuy rek nerapkeun teorina tea kana kanjataan sadjarah, geus teu bisa manggihan bukti?

Dina alinea ka dua tjëramahna tea, pasti pisan Utuy njëbutkeun „itu semua dapat kita lihat kembali didalam sastra berbahasa Sunda yang tertindas, sedjak ia dinamakan sastra lisan sampai ke sastra tulisan”. Ari nu dianggap minangka wakil „kebudajaan atas” bët tjaritapantun, da tjënah tjeuk Utuy mah pantun teh sungguh para radja djeung lingkungan karaton wungkul. Bënër-hënteuna ieu sangkaan, baris dibahas ëngke di hareup, nu husus ngeunaan pantun. Ajeuna mah urang tarima bac heula, jen ënja pantun teh hasil „kebudajaan atas”. Atuh meureun aja nu panasaran : „Lamun kitu naon atuh hasil „kebudajaan bawah” na nu winangun sastra lisan ?” Utuy ngabigeu, ngan bisa nêda ma’lum bac : „Kalau didjaman itu tidak ada diketemukan hasil sastra yang berlainan dengan sastra tjerita pantun, tidak diketemukan hasil-sastra yang dimanifestasikan oleh orang² dari tingkat bawah, hal itu tentunja bukan lantas mesti diartikan bahwa didjaman Padjadjaran itu tjuma ada satu kebudayaan. Ketidakmuntjulannja sastra yang lain adalah djustru hendak menunjukkan bahwa kebudayaan yang satunja lagi itu tidak mampu menunjukkan kehadirannja didalam bentuk sastra”. Eta utjapan teh keur kuring mah mangrupa bukti jen Utuy oge saënjana mah ngaku, jen memang „kebudajaan bawah” njaeta „kebudajaan yang satu lagi itu” teh hënteu mampu ngamanifestasikeun dirina. Ari kabudajaan anu hënteu mampu ngamanifestasikeun diri mah atuh euweuh tea !

Tapi sanadjan gagal énggoning neangan bukti² pikeun nundjang teorina eta. Utuy nu sabada nganut faham kominismeu kuduna dialektis-materialistis teh, lain ngabatalkeun teorina na henteu didasarkeun kana kanjataan, leu mah kalah ka hajeh beuki pageuh ngeukeun teorina tea nepi ka tungtung tjeramahna. Sanadjan saénjana sering pisan pabentar sarta kontroversial djeung djalan pikiranana sorangan oge. Pikeun njalaménkeun teorina ngeunaan dua kabudajaan, sababaraha kali Utuy kudu ngétjet kanjataan ku warna nu saluju djeung warna filter nu dina tasmana.

Upamana : Sabaraha kali Utuy njebutkeun jen „kebudajaan atas” teh njaeta kabudajaan radja² djeung kaum feodal nu ngagem filsafat luhung budi djeung djembar hate, utama djiwa. Ari „kebudajaan bawah” njaeta kabudajaan rahajat murba nu nurutkeun djalan pikiran teorina tea kudu papalawan djeung sifat² „kebudajaan atas”, alias sabalikna tina luhung budi djeung djembar hate katut utama djiwa. Tjonto² nu dipadjukeunana minangka wakil nu representatif tina „kebudajaan bawah” njaeta Si Kabajan tukang-tipu, imoril (lantaran sok sare djeung mitoha awewena) djeung Si Karnadi tukang bangkong (tukang bohong, tukang nipu).

Lamun nu dipinaksud ku Utuy ku istilah „kabudajaan bawah” teh énja rahajat murba nu djadi babalikan radja² djeung kaum feodal, atuh sasatna ngahina rahajat murba urang Sunda hususna djeung rahajat murba di dunja umama, mun seug Utuy njebutkeun jen sifat rahajat murba teh réndah budi, kasar djiwa, teu boga nurani, imoril, rësép nipu, rësép ngabohong !

Kalahungan budi, kautamaan djiwa djeung kaagungan moral, lain ngan milik kaum atasan (radja² djeung kaum feodal nu ku Utuy diistilahan ku „kebu-

dajaan atas" tea) bae. Tapi da pangpangna mah milik rahajat murba — babakuna rahajat murba urang Sunda nu basadjan ! Eta hal gampang dibuktikeunana da kaksaksian ku urang oge lamun hirup di tengah² rahajat murba. Sipat djudjur, hēnteu sombong, handap asor, basadjan, gotong-rojong, rēsēp tutulung sanadjan sa-ēnjana mah dirina sorangan ge tulunganeun, ngadjauh-an pagawean² imoril nu ma'siat — eta kabeh mangrupa sipat² utama nu dipimilik ku rahajat murba urang. Di-na revolusi fisik nu anjar kaliwat, geus karasa ku urang sarerea kumaha rahajat murba geus nembong-keun djiwana nu agung, pribadina nu luhung, patriotismeuna nu hebat ku djalan mere bantuan nu tan wilangan kana pērdjoangan kamerdikaan bangsa Indonesia. Bari djeung teu boga pambih keur kapēntinganana pribadi.

Tapi toh Utuy mah hēnteu kērēsaeun ningali sifat² utama rahajat murba tea. Utuy mah lain bae geus miboga anggēpan a priori jen ngan „kebudajaan atas" wungkul nu miboga sipat² pinilih kajaning luhung budi djeung djiwa agung teh, njaeta radja², kaum feodal djeung kaum kolonial bae, tapi teu euleum² deuih njēbutkeun jen rahajat murba urang Sunda teh miboga sipat² rēndah tjara rēsēp nipu, ngabohong, teu boga moral (imoril) djeung sadjabana.

Nēpi ka ajeuna kuring miboga anggēpan jen Utuy teh agul djadi urang Sunda. Reueus deuih kagolongan ka rahajat murba. Tapi rupana Utuy mah agul soteh ari kagolongkeun kana „kebudajaan bawahi" nu teu luhung budi, nu rēndah djiwa, nu imoril, rēsēp nipu, tukang ngabohong !

Bakeula mah Utuy teh njurahan tokoh Si Kabayan minangka manusa nu geus „teu naon² ku naon²" harti-na geus teu kapangaruhan deui ku naonon bae oge. Nu geus moal kapangaruhan ku kasieun djeung pangbibita. Nu geus moal kapangaruhan deui ku kasieun

ku lantaran kapértjajaan kana dirina nu kandél djeung ku lantaran nganggap ieu dunja teh ukur pangulinan bae. Si Kabajan nurutkeun tafsiranana baheula mah njaeta manusa bebas-mördika nu geus teu boga kasium, boh ku nu lahir boh ku nu gaib.

Tapi ajeuna Utuy njarahan Si Kabajan teh tukang tipu. Imeril tur rendah budi bae. Reueus deuih njébutkeun jen eta sipat¹ teh sipat² umumna rahajat murba urang Sunda ! Terang eta mah mangrupa hinaan keur rahajat murba Sunda ! Piraku urang Sunda teh rahajat murbana réndah budi ? Imeril ? Tukang tipu ? Tukang bohong ?

Nja timbul përtanjaan dina hate : Naha barobahna sawangan djeung pangadjen Utuy teh mangrupa akibat kamékaran djiwana sabada diuk djadi anggota pangurus pleno pusat Lekra nu nganut faham komunisme ?

Dina ahir tjénahna, Utuy ngandjurkeun para pangarang Sunda sangkan „berpanglima kepada politik”. Sarta ari „berpanglima kepada politik pada djaman sekarang, tidak lain dari berpanglima kepada Manipol, berpanglima kepada pimpinan revolusi.” tjénah pokna. Tapi apan ari Manipol mah bénteu, sarta, moal ngahina rahajat murba ! Ku lantaran eta, kuring hajang pisan meunang katrangan nu tetela : „Politik mana nu didjadikeun panglima ku Utuy teh atuh ?” Komo da Utuy sorangan dina katranganana tea, make këtjap „didjaman sekarang tidak lain”. Bët tjara nu moal langgëng narima Manipolna teh. Kawatësan ku „djaman sekarang” bae. Naha Utuy sabada „djaman sekarang” mah rek ninggalkeun Manipol sarta ngangkat politik nu lain Manipol djadi panglima kitu ?

Utuy ege njébutkeun jen „berpanglima kepada politik adalah berpanglima kepada pimpinan revolusi”. Utuy teu nërangkeun saha pingpinan revolusi nu diangkatna djadi panglima teh. Tapi keur urang mah

teu bisa lian deui, ngan Bung Karno Bung Karnona pamingpin agung revolusi Indonesia teh. Naha Utuy oge nganggap Bung Karno deuih nu djadi pingpinan revolusi? Tapi apan ari Bung Karno mah tara sarta moal ngahina rahajat murba. Lain ngan sakali mantenna nandéskeun jen tanpa rahajat mah mantenna teh lain nanaon, taja hartina! Eta nembongkeun jen mantenna teh katjida ngahargaan tur ngahormatna kana sipat rahajat murba nu luhung djeung utama. Sakumna per-djoangan djeung pengorbanan mantenna ti baheula tug nepi ka kiwari apan dibaktikeun pikeun kabagdjaan djeung karahardjaan rahajat murba. Dina biantara-biantarana Bung Karno sering njaurkeun jen Manipolis sadjati mah kudu ngémban Ampera. Ari Ampera apan „amanat penderitaan rahajat”. Ku lantaran kitu, mun énja Utuy Manipolis sadjati, naha make ngaréndahkeun sipat tabeat rahajat? Malah teu euleum² ngahina pisan? Atuh sarua bae djeung njeleweng tina garis adjaran Bung Karno nu njiptakeun Manipol. Atawa memang Utuy mah boga pingpinan revolusi nu lain Bung Karno?

Dina tungtung tjéramahna, Utuy teh nodongkeun pestol ka dada para pangarang Sunda: „Mau kemana pengarang² Sunda berpihak, kepada kebudayaan atas atau kebudayaan bawah?”

Tapi rupana mah manehna teh henteu butuh² teuing ku djawabanana, da ngarasa geus ngeupeul di-
wa sakumna para pangarang Sunda. „Tjelaskanja,” tjénah pokna ngomong sorangan. „Jang dinamakan pengarang² Sunda didjaman sekarang ini adalah rata² djustru berasal dari kelas atas. Ja, berasal dari kelas jang dulu pernah melahirkan Moh. Sanoesi dan Joe-hana djuga!”

Tina pétikan² di luhur geus atra katingal jen djalan pikiran Utuy katjida pisan pasulangkragna. Pabentar djeung kanjataan. Moh. Sanoesi djeung Joe-hana nu

dina bagian lian tjëramah mah ku Utuy dianggap pangarang „jang mëndjurubitjarai kebudajaan bawah” bët disebut asalna ti „kelas atas”. Atawa naon atuh saënjana nu dipimaksud ku istilah² „kebudajaan”, „kelas” djeung lian-lianna nu dipake ku Utuy teh?

Handjakal, handjakal pisan Utuy nu geus mimiti iësëp neori teh lain bae hënteu kërësa langkung ti pajun matotoskeun katrangan naon maksadna istilah² nu digunakeunana tea sangkan ulah pasuliwër salah paham, tapi oge hënteu kërësaeun ngagunakeun istilah² nu anggër pikeun hartos² nu anggër — nëpi ka sagalana teh abstrak. Padahal Utuy sorangan nu puluh² kali dina tjëramahna tea nolak nu sing sarwa „abstrakt”!

Kitu deui, pamadëganana jen rereana mah para pangarang Sunda kiwari teh „djustru berasal dari kelas atas” rada matak helok. Énja eta teh kitu? Énja eta teh saluju djeung buktina? Saënjana naon atuh nu dipikamaksud ku Utuy ku „kelas atas” jang telah melahirkan Moh. Sanoesi dan Joehana” teh? Nu sidik mah, lamun urang nitenan biografi para pangarang Sunda kiwari nu karangan-karanganana dimuat dina *Kandjatkundang* njacta antologia nu ngagambarkeun pangarang djeung sastra Sunda kiwari, urang bakal tërang jen meh saratus përsen eta pangarang² teh asalna ti kalangan rahajat murba. Aja nu anak patani, aja nu anak kuli, aja nu anak guru-desa djeung lian-lianna. Énja, ti kalangan rahajat leutik. Ti kalangan „kebudajaan bawah”! Ti kalangan rahajat murba nu ku Utuy mah disëbut teu miboga daja-tjipta, hënteu luhung budi hënteu djëmbar hate djeung imoril tea! Rahajat murba nu ku Utuy mah dihina beak bërësih tea!

Utuy ge ngahina kasadaran sosial djeung patriotismeu para pangarang Sunda nu asalna ti kalangan rahajat murba tea ku njëbutkeun jen nu djadi pasualan keur eta pangarang teh soal „Kepada siapakah udjung pena mesti diarahkan?” Sabab tjënah tjeuk

panalungtikan Utuy nu make filter beureum, beda djeung dina djaman Moh. Sanoesi, ajeuna mah euweuh „kelas feodal jang lebih atas” nu kudu djadi sasaran kalam.

Kuring teu terang, naha ku kitu teh Utuy balaka jen ajeuna manehna sorangan henteu terang kudu ka saha nudjukeun tungtung kalanna? Ngaku jen manehna keur ngarasa leungiteun sasaranana? Tapi kuring terang pasti jen para pangarang Sunda kiwari tarerangeun tur saladar pisan kana tjiat djeung tudjuanana nu matak ngararang: Njunjangkeun darmabaktina ka lëmahtjai, bangsa, nagara djeung agama nu keur revolusi, ngabela martabat rahajat murba; ngabela kapentingan nasional nu patriotik enggoning njarëmkeun impërialisme djeung kolonialisme rek kumaha bae wangunan djeung manifestasina teu paduli ti mana bae djolna, tjindëhna ngalaksanakeun Manipol kalawan iktas djeung daria, ngudag panjileukan masarakat nu adil tur makmur.

Panghina Utuy ka rahajat murba djeung ka para pangarang Sunda nu asalna ti kalangan rahajat murba teh, saénjana mah teu kudu matak helok lamun seug urang terang dimana saénjana Utuy nempatkeun maneh. Apan dina tjëramahna tea, Utuy mah ngaku jen „berfihak kepada kebudayaan atas akan berarti mendjeladjahi dunia jang abstrak dengan kemungkinan akan melatjurkan diri kepada setiap pengaruh dari luar.”

Urang ge terang apan, jen Utuy teh ajeuna nganut paham komunisme — hidji paham nu lain asli Sunda, tapi mangrupa „pengaruh dari luar”. Djadi atuh eta kékëjtapan Utuy teh mun seug ditërapkeun ka dirina meureun kudu dihartikeun jen manehna mah kalawan sadar milih pihak „kebudayaan atas” (da bongan kapangaruhan ku „pengaruh dari luar” tea).

Ari nu matak sëdih mah, rehna ajeuna tetela jen

Utuy asupna ka Lekra djeung nganut faham komunismeuna teh, geuning boenggan lain ku lantaran hasil kamékaran kasadaran djiwa, kasadaran politik djeung kasadaran kamasarakatan nu maténg. Tapi teu kurang teu leuwih bét ngan „melatjurkan diri” bae! Kuring teu térang naha Utuy teh „melatjurkan diri” setjara legal naha satjara illegal. Ngan tjeuk moral rahajat murba nu luhung mah, unggal djalma nu „melatjurkan diri”, rek legal, rek illégal, kudu disa-paheang, diganjang!

TEARITAPANTUN

Sabada neori ngeunaan dua kabudajaan nu djalan pikiranana hese dituturkeun ku otak nu waras, sarta sabada ngahina rahajat murba madjarkeun teu luhung budi, imoril djeung teu kreatif. Utuy teh tuluj neori ngeunaan pantun nu hénteu kurang² matak helokna, dumeh djalan pikiran teorina tea rea pisan nu pasalia djeung kanjataan. Utuy mah ana sakalieun neori, manéhna teu eukeun² mamaksa djeung njotjog-njotjogkeun kanjataan kana teorina tea, sanadjan ari saénjana mah kanjataanana papalingpang pisan djeung eta teorina.

Mimitina Utuy njébutkeun jen pantun teh mangrupa hasil awal sastra lisan, njaeta „jang lahir didjaman keradjaan Padjadjaran”. Ka duana, Utuy njébutkeun jen pantun teh „merupakan hasilsastra jang tidak semua orang bisa menikmatinya”. Ka tiluna, njébutkeun jen pantun teh „ditjiptakan untuk orang² tingkat atas, ditjiptakeun untuk dipidangkan dilingkungan istana, untuk menjenangkan keluarga istana.”

Népi ka ajeuna oge apan, tatjan aja nu térang pasti, iraha saénjana pantun mimitina lahir. Sawatara ahli miboga dugaan jen pantun mimiti aja dina djaman Padjadjaran ku lantaran kabéhéran rea lalakon pantun

nu njaritakeun kaagung djeung kadjẽmbar radja² Padjadjaran katut para putrana. Tapi eta dugaan teh gampang pisan ditolakna, sabab rea pantun² nu ngalalakonkeun radja djeung karadjaan nu gẽlar samemeh Padjadjaran, upamana bae lalakon pantun *Lutung Kasarung* nu njaritakeun kadjadian di karadjaan Pasir Batang Anu Girang djeung pantun *Tjiung Wanara* nu ngalalakonkeun karadjaan Galuh. Salian ti eta rea deui pantun nu ngalalakonkeun karadjaan² lianna nu laleutik nu nẽpi ka njera oge teu atjan kungsi ditjattẽkeun, upamana bae lalakon *Demung Kalagan* ti daerah Luragung (Kuningan) nu ngalalakonkeun karadjaan Parakan. Pora pilalagi pantun *Nji Pohatji Sanghiang Sri* nu sokapeung mah sok disebut *Sri Sadana*, ngan ngabuktikeun jen aja pangaruh Hindu kana pantun katut sastra Sunda teh.

Ku disebutkeun ngeunaan pantun dina hidji naskah nu asalna ti dajaman Padjadjaran ahir, njaeta naskah *Siksa Kanda Karẽsian* nu asalna ti taun 1518 M., aja sawatara ahli nu tuluy njimpulkeun jen pantun teh gẽlarna nja di dajaman Padjadjaran ahir. Padahal keur kuring mah ku disebutna pantun dina eta naskah, ngan ngabuktikeun jen dina dajaman Padjadjaran ahir, pantun geus hirup di lingkungan urang Sunda. Teu mustahil harita ge umurna geus mangabad-abad!

Kitu deui lamun Utuy njebutkeun jen dongeng² ngeunaan Si Kabajan teh hasilsastra lisan, urang djadi beuki asa² rek narina teori ngeunaan pantun anu madjar mangrupa wangunan munggaran sastra lisan dina sadjarah sastra Sunda. Sabab mun seue urang nitenan struktur pantun, katangen jen ka'ida sampurnana komposisina, jen rasa estetika djurupantun teh lain djore². Ku lantaran eta moal boa pantun mah mangrupa hasil kamẽkaran nu djauh anu dimimitian ku dongeng² nu leuwih basadjan. Moal boa aja dongeng²

parondok tjara dongeng Si Kabajan nu miheulaan pantun teh. Ngan handjakal meureun ajeuna geus euweuh bukti-buktina da bongan karuhun Sunda tara piradjeunan ngalanggêngkeunana winangun tulisan.

Kitu deui mun urang nitenan naskah² Sunda nu pangkahotna nu ajeuna masih disimpên di Museum Pusat PDK di Djakarta. Tjara *Tjarita Parahangan* djeung *Tjarita Waruga Guru*, urang bakal nangenan jen eta dua naskah teh lain pantun. Nu pasti mah eta dua naskah teh ditjatêtkeunana leuwih ti heula manan ditjatêtkeunana tjarita² pantun.

Katjida gagabahna Utuy teh waktu nêtépkeun jen „tjeritapantun merupakan hasilsastra jang tidak semua orang bisa menikmati“. Tangtu bae ari lain urang Sunda mah. Urang Batak upamana nu saumur-umur hirup di sisi danau Toba, teu térang kana basa Sunda saéluk-éluk arija, nja tangtu moal bisaun narima pantun. Moal ngartiun! Tapi ari urang Sunda mah, nu hirup-hurip di lingkungan pakumbuhuan djeung kabudajaan Sunda, pasti bakal bisaun narima djeung bakal rësêpeun deuih kana pantun teh.

Da mun seng Utuy sok piradjeunan nitenan pantun, moal boa manehna bakal leuwih ati² dina ngamadjukeun pamadegan djeung teori-teorina ngeunaan pantun teh. Tapi katjida handjakalna, da Utuy mah kakara ngabandungan pantun ku tjépilna ku andjeun teh basa kuring dina taun 1961 (sic!) mamawa pantun Sumédang ka Djakarta nu rek diwawuhkeun ka lingkungan B.P.B. Kiwari. Harita mah Utuy teh anggota B.P.B. Kiwari keneh. (Ahir 1963 Utuy dipetjat ti B.P.B. Kiwari ku lantaran djadi anggota Pangurus Pleno Lekra anu dasar-dasarna beda djeung B.P.B. Kiwari, malah pabentar).

Pantun teh salah sahidji wangunan kasénian rahajat murba nu hirup tur hurip dipikarësêp ku rahajat murba. H. Hasan Mustapa, hidji otoritet ngeunaan adat-

istiadat Sunda nu teu atjan aja nu mantaran, njébut pantun teh kasénian asli urang Sunda. Andjeunna teu kungsi njaurkeun jen pantun teh ngan hirup djeung aja di lingkungan karaton wungkul. Pantun teh kasénian rahajat murba. Unggal anggahota rahajat murba Sunda nu hirup dina lingkungan kabudajaan Sunda, bakal gampangeun ngarti djeung mikarésép pantun. Handjakal jen Utuy nu sok agul djadi anggahota rahajat murba teh geuning saénjana mah bét henteu wanoheun kana kahirupan kabudajaan rahajat murba.

Eta pamadéngan teh ngan nembongkeun jen satéménna Utuy teu kungsi wawuh kana pantun kalawan énja². Ari pamadénganana tea, pangna ngatjo teh bongan ngan didasarkeun kana tilu djadjar radjah (nu sigana mah ditjutatna ge tina ingétan bac), njaeta nu mirip² radjah *Lutung Kasarung* nu kungsi ditjatétkeun ku Argasasmita, nu madjar teh :

*„dibuka ku nu ngaliwat,
ku nu wawuh di sémuna,
ku nu rantjage di hatena.”*

Nu matak kuring njébutkeun jen Utuy njutatna tina ingétan, henteu langsung tina tjutatan Argasasmita atawa ti djurupantunna, lain bae ku lantaran Utuy henteu njébut sumber, tapi pangpangna mah nja ku lantaran eta tjutatan teh beda tina tjutatan Argasasmita nu tulen. Da ari nurutkeun teks Argasasmita djeung nu sok ditjarutat ku nu lian mah apan kieu unina teh :

*„dibuka ku nu ngaliwat,
ku nu wawuh di sémuna,
ku nu terang di djaksana,
ku nu rantjage di hate.”¹⁾*

Nja kana eta kalimah² pisan, pamadéngan Utuy teh didasarkeunana. Madjar teh ku eta kalimah² djuru-

¹⁾ VBG djilid LVIII, Djakarta, 1910.

pantun ngelingan nu laladjo jen saénjana dongengna teh ngan diantjokeun keur djalma² nu geus tangtu bae, tjénah ge: „tidak semua orang bisa menikmati-nya“ pokna. Madjar teh pantun ngan bisa dipikarësép djeung ngan bakal kahartieun ku para menak nu asalna ti „lingkungan istana“ bae. njäeta nu tjénah „mempunyai kemampuan bekerja dengan kehalusan budi nurani.“

„Dan siapakah jang mampu berbuat demikian, jang mampu bekerja dengan kehalusan budi nurani?“ tjeuk Utuy teh deuih. „Hanja orang² jang onggang-ongkangan ditingkat atas. hanja keluarga istana. Rakjat bawah jang sehari-harinja berhadapan dengan keharusan kerdja dengan kekasaran djasmani dan karenanja mendjadi „bodoh“ dibidang kerdja dengan kehalusan budi nurani. bukan tak mungkin akan menerima tjerita² jang disuguhkan kidjurupantun itu seperti air menerima minjak.“ tjeuk Utuy kalawan pasti.

Di dieu kuring moal njabit² deui panghina Utuy ka rahajat murba nu ku manehna disebut „bodoh“ sarta ku kituna ngahina intelegensi djeung dajatiptana. Ngan tjeuk kuring mah hěnteu bėnėr sarta sanjatana mah pasalia djeung kanjataan utjapan Utuy nu njėbutkeun jen rahajat murba Sunda teh narima pantun tjara tjai narima minjak. Hěnteu bėnėr sarta pasalia djeung kanjataan deuih utjapanana nu njėbutkeun jen pantun² teh ngan wungkul pikeun konsumsi para menak di lingkungan karaton bae.

Nu matak helok teh deuih. kawani Utuy njėbut „lingkungan istana“ dina harti hidji lingkungan feodal dina hirupkumbuh Sunda buhun. Padahal sanadjan ěnja tina prasasti² djeung bukti² sadjarah lianna tetela aja karadjaan² di tanah Sunda, tapi da ari ngeunaan karaton djeung lingkunganana mah tatjan kungsi kasėbut-sėbut. Naha ěnja bėnėr kitu di lingkungan karaton nu feodalistis tea dipikarėsėpnä pantun teh? Pi-

keun ngabuktikeun eta hal, kudu diajakeun panalungtikan historis-sosiologis nu énja² — hidji hal nu meh tjan kungsi diajakeun ngeunaan sadjarah tanah Sunda ! Nu pasti mah, népi ka kiwari oge (sanadjan ajeuna mah sanjatana geus meh² ilang), masih aja keneh djurupantun sarta eta djurupantun teh ngahaleuangkeun kasénianana *lain* pikeun eta lingkungan karaton atawa menak, tapi djustru pikeun lingkungan rahajat murba. Ari rahajat murba, rarèsépeun pisan ngabandungan pantun teh, da kahalartieun atuh ! Djadi djauh tina paribasa tjara tjai narima minjak ! Duka mun tjculina geus katjotjokan dulungdugmong.

Teori jen ari djurupantun teh sarua djeung budjangga-karaton tjara Prapantja mangsa djaman radja Hajam Wuruk di karaton Madjapait, kungsi dipadjukeun ku M.A. Salmun dina taun 1949 asana (dina madjalah *Indonesia*). Tapi teu kungsi meunang sokongan-sokongan ku bukti² sadjarah nu péngkuh tina panalungtikan² historis-sosiologis. Teori Salmun lahirna ku lantaran manehna njangka jen tjara hirup unggal bangsa teh salilana sarua pisan, népi ka sagala nu aja di Djawa tangtu di Sunda oge aja deuih. Lamun di karaton Djawa aja budjanggana, tjeuk logika Salmun mah tangtu di karaton Sunda ge aja deuih. Tapi logika kitu teh teu bisa dipake dina panalungtikan sadjarah mah. Ku lantaran eta, sanadjan di karaton Madjapait aja Prapantja, di karaton Padjadjaran mah tjan tangtu aja budjangga karaton. Ari djurupantun, eta mah nja mangrupa hasil husus bac tina kabudajaan Sunda, nu kudu ditalungtik kasangtukang historis djeung sosiologisna. Jen aja fakta dina tjarita² pantun radja² Padjadjaran sok diarugung-ugung djeung diparudja-pudja, teu ngandung harti jen nu njieunna teh budjangga karaton. Teu mustahil pudjaan ka Siliwangi mah tumuwuh kalawan spontan ku lantaran kain-sapan rahajat sorangan nu ku radjana dibawa kana

djaman adil-mahmur kerta rahardja kalawan njata.

Ngan njaeta handjakalna teh, nēpi ka kiwari tatjan aja ahli sadjarah nu nalungtik sadjarah Sunda kalawan ēnja² djeung husus ! Lamun teori Salmun tea tug nēpi ka kiwari tatjan aja nu ngabantah, eta mah ngan ku lantaran tatjan diajakeun panalungtikan sadjarah tanah Sunda bae. Hal eta ngandung harti jen teori Salmun teh teu kungsi meunang atawa tatjan kungsi meunang bukti² historis-sosiologis, alias tatjan diudji ku bukti² salah-bēnērna.

Ari teori Utuy, sok sanadjan moal boa ari sumbērna mah nja tina teori Salmun tea, dasarna teh nja radjah nu ngan tilu djadjar nu tadi kungsi ditjutat. Ngan Utuy dina njutat eta radjah geus ngalakukeun kasalahan tjutatan, da bongan njutatna lain tina sumbēr nu otentik, ngarasa tjukup tina ingētan. Tapi sakitu njutatna tina ingētan, ari pretensina mah tjara teoritikus ulung bae Utuy teh. Da eta radjah nu tilu djadjar nu salah teh, tuluj disurahan sakarēpna sorangan — dilujukeun djeung teori-sakarēpna ngeunaan dua kabudajaan.

Saēnjana eta radjah nu tilu djadjar teh lain panggeuing djurupantun jen ngan para menak ti lingkungan karaton bae nu bakal mampuh ngabandungan djeung mikarēsēp pantun. Eta radjah teh saēnjana mah panggeuing djurupantun ka nu laladjo jen saha bae, unggal djalma oge, bisa ngarti djeung bisa rēsēp kana pantun da tjénah apan „dibuka ku nu ngaliwat“, hartina ku saha bae ti mana bae, rek ka mana bae oge da nu ngaliwat icuh. Teu paduli patani teu paduli kētib atawa tukang ngala lahang ! Atawa tukang tjukur ! Asal memang manehna „wēruh di sēmuna, tērang di djaksana“ sarta asal „rantjage di hate“. Njaeta dapon memang manehna aktif-kreatif, hēnteu pacheun akal, tapi miboga daja-tjipta. Samasakali euweuh kēkētjapan djurupantun nu njēbutkeun jen ngan wungkul para menak djeung lingkungan karaton bae nu bisa mika-

rěsěp pantun teh. Nu njěbutkeun jen ngan para mēnak djeung lingkungan karaton bae nu bisa sarta mikarěsěp pantun teh. Nu njěbutkeun jen ngan para menak ti karaton bae nu aktif-kreatif teh. Nu rantjage teh ! Hěnteu, djurupantun mah hěnteu njěbutkeun jen ngan turunan radja² bae nu miboga dajatjipta djeung kamampuh rohaniah teh. Malah, tjeuk djurupantun mah, dalah radja ge lamun hěnteu rantjage sarta hěnteu wěruheun kana sēmuna, bakal lapur moal bisa muka pantun.

Ngan Utuy nu waswas tur teu pěrtjajaeun sarta ngahina kana kamampuh dajatjipta djeung kreativita rahajat murba bae nu boga anggěpan kitu mah. Ngan Utuy nu geus njatjampah kaluhungan budi djeung moral rahajat murba ku teorina ngeunaan dua kabudajaan bae nu boga sangkaan kitu mah !

Kuring moal rek papandjangan ngabahas pamaděgan-pamaděganana ngeunaan pantun, da lamun rek kitu, meureun kuring kudu ngadjak Utuy diadjar deui ngabandungan pantun. Ngan hidji hal deui nu rek dibahas di dieu, njaeta pamaděganana nu njěbutkeun jen dina pantun tara aja tokoh² „kebudajaan bawah” nu dilalakonkeun, salian ti si Lengser djeung sawatara aki² djeung nini² tjara Aki djeung Nini Panjumpit djeung Aki katut Nini Balangantrang. Eta teh hěnteu bēněr. Sarta kateubēněranana teh gampang pisan dibuktikeunana, asal Utuy kěrěsa pangangguran nitenan tjaritapantun rada tēlik. Dina lalakon pantun *Paksi Kěling Wěntang Gading* ¹⁾ — hidji lalakon pantun Baduj nu kungsi dipublisir ku Pleyte — bakal kasaksen jen djurupantun tara asa² ngalalakonkeun rahajat murba nu ngritik radja djeung para menak ti nagara nu rek menta sumbangan ti rahajat. Pokna oge ari pesta nagara teh „tjolotok tjoleas, utjul kotok utjul beas”. Ieu

1) TGB djilid LIV, Djakarta, 1910.

mangrupa bukti nu teu bisa dipungkir, nembongkeun kawaspada djeung dajakiritik rahajat murba nu luhur tur demokratis.

Handjakal Utuy mah ngan ningali hal² nu negatif-na bae tina sipat² rahajat murba teh. Ari hal² nu positifna mah bët siga ngahadja diliwatan. Hajangna bae disébut wédalan djeung rek ngabela rahajat !

Ari Si Lengser, nurutkeun teori Utuy sorangan ngeunaan dua kabudajaan, kuduna mah ulah dianggap wakil ti lingkungan „kebudajaan bawah“, da Si Lengser mah gandek radja, piwarangan kaum feodal nu alam-pikiranana tangtu leuwih deukeut ka alam-pikiran radja djeung lingkungan karaton, da saumurumur hirup di karaton. Djadi tangtuna ge leuwih deukeut ka alam pikiran „kebudajaan atas“.

FEODALISMEU MATARAM

DJEUNG H. HASAN MUSTAPA

Sabada njaritakeun djaman pangaruh sastra Islam sakolepatan, nu ku manehna disébut „kebudajaan atas“ nu dipalawankeun djeung dongeng Si Kabajan nu tjénah mah hasil „kebudajaan bawah“. Utuy teh népi kana bahasan ngeunaan djaman pangaruh feodalisme Mataram. Sanadjan kuring panasaran kenéh dumeh hěnteu meunang laratan naon sababna pang pangaruh kěbudajaan Islam teh bët dianggap hasil „kěbudajaan atas“, padahal tjeuk panalungtikan kuring pangaruh Islam keur urang Sunda mah leuwih etjes-atra djustru di lingkungan rahajat murba, tapi ku lantaran katingalina Utuy ge hěnteu kěrésaeun papandjangan ngeunaan hal eta, atuh keun urang tjeung-tjeum, urang teundeun sampeureun ka hareup.

„Lahiriahnja, pengaruh kěbudajaan feodal Mata-

ram jang tumbuh subur didalam sastra Sunda pada saat itu ialah bentuk sadjak jang disebut dangding ..
....." tjeuk Utuy dina tjéramahna teh. „Sedang isinja," tjénah ge deuih. ..jaitu ilmu tentang kebatinan jang diberi nama „mistik", sebuah ilmu jang sangat abstrak."

Ari tjeuk kuring mah, dangding teh ngan mangrupa salah-sahidji wangunan bac tina pangaruh Mataram kana kabudayaan Sunda. Pangaruh Mataram satjara lahir kana kabudayaan djeung kahirupan urang Sunda harita njaeta mangsa dalém² Sunda taluk ka Sultan Agung. Tjeuk kuring mah nja Djawanisasi wangun djeung tatatjara kahirupan djeung kahirupanana. Basa Sunda nu tadina mah demokratis (tikan pantun² katut teks maski² basa Sunda memeh Mataram), di-Djawakeun, nèpi ka djadi basa nu feodalistis. Basa Sunda nu demokratis djadi basa Sunda nu diatur undang-usukna, saluju djeung undang-usuk sosial (kamasarakatan) djero masarakat feodal. Dangding djeung wawatjan teh salah sahidji wangunan puisi nu asalna ti Mataram, asupna ka tanah Sunda sigana mah salian ti ngaliwatan kabupaten-kabupaten teh ngaliwatan pasantren deuih da rea ulama Islam nu ngadjarkeun agama Islam di urang nu asalna atawa guguruna ti wetan.

Moal boa nja eta ulama² pisan nu mawa mistik ka urang oge. Tapi mistik mah apa lain hidji-hidjina eusi kabudayaan feodal Djawa nu njébarkeun pangaruh ka urang. Eusi djeung djiwa pangaruh Mataram ka urang mah njaeta Djawanisasi djeung feodalismeu!

Mistik nu holba ti Djawa teh rea nu digunakeun pikeun njarénkeun djiwa djeung sumangét rahajat Sunda sangkan ulah wani² ngalawan kana kakuasaan nu holna ti karaton Kangdjèng Sinuhun. Djadi saénjana kalawan maksud² politis!

Tapi kuring kudu rada ati² njarita ngeunaan mistik, da Utuy mah mere wangénan kana mistik teh ..sebuah

ilmu jang sangat abstrak". Ieu wangĕnan teh katjida matak samarna, komo da Utuy mah dina tjĕramahna tea sĕring pisan ngagunakeun kĕtjap „abstrak” nu hartina hĕnteu tetela deuih, nĕpi ka sulit pisan ngahartikeunana. Naon atuh saĕnjana nu dipimaksud ku Utuy ku „ilmu jang sangat abstrak”? Naonana nu abstrak teh, Sipat elmuna atawa objek ulikanana? Geus pasti, jen abstrak mah salah sahidji sipat ilmu. Dalah ilmu nu pangkongkritna oge kudu miboga sipat abstrak. Sabab apan ari ilmu teh taja lian tina pangabstrakan kanjataan-kanjataan supaja ngagampangkeun manusa ĕnggoning ngahontal harti¹ djeung hukum² asasi ngeunaan soal³ nu disanghareupanana. Lamun nu dimaksud ku Utuy teh, objek ulikanana nu abstrak tjara filsafat upamana, atuh ari ilmuna mah teu kudu abstrak! Nu leuwih pĕnting mah njaeta: Naha ĕnja ari mistik teh bisa dianggap hidji ilmu? Atawa Utuy mah ngagunakeun istilah „ilmu” ge sarua djeung „ngelmu” (Kadjawen)?

Manehna njĕbut H. Hasan Mustapa minangka wakil „jang paling menondjol membawakan ilmu kebatinan jang abstrak itu didalam bentuk dangding”. Kuring teu tĕrang naha Utuy kungsi satjara daria neuleuman karangan-karanganana H. Hasan Mustapa atawa hĕnteu. Tapi kuring tĕrang pisan jen H. Hasan Mustapa teh hidji budjangga Sunda nu kungsi dipikagum ku Utuy, ku lantaran individualita djeung individualismeu nu sumirat tina karangan-karanganana. H. Hasan Mustapa teh hidji budjangga nu realistik. Tapi ajeuna Utuy nganggap H. Hasan Mustapa teh „mĕmbubung kepuntjak menara gading” sarta manehna njoba-njoba ngahubung-hubungkeun H. Hasan Mustapa djeung paham „sĕni untuk sĕni” nu holna ti Barat (l'art pour l'art).

Mun Utuy kungsi neuleuman karangan³ H. Hasan Mustapa kalawan daria, tur kĕrĕsa ngabanding-ban-

dingkeun djeung kabatinan Djawa, tuluj nungtik sadjarah kamékaran masarakat Eropah nu geus ngalahirkeun l'art pour l'art tea, Utuy bakal terang naon djeung kumaha bedana antara eta tilu hal. Hasan Mustapa teh memang hidji mistikus, malah hidji mistikus agung nu geus ngagelarkeun pangalaman-pangalamanana nu mistis tea dina wangunan dangding nu endah pisan. Tapi mistik andjeunna mah mistik Islam, njaeta Sufi. Lain mistik tjara nu sok kapéndak dina elmu kabatinan Djawa ! Lamun Utuy kungsi pangangguran bae sacutik diadjar atawa nalungtik ngeunaan mistik Islam djeung kabatinan Djawa (Kadjawen), manehna bakal gantjang terang di mana pèrenahna H. Hasan Mustapa.

Tapi Utuy nu ajeuna rèsép neori teh, sigana mah masih rèsép kenek mere-adjen ka djëléma² satjara apriori, bari djeung henteu ngaraos pèrèlu énja² nalungtik ngulik ngeunaan djalma² djeung paham² nu dibeuratkeun ka eta djëléma. Rèsép neori tapi bari émbung diadjar teori !

H. Hasan Mustapa teh djéro pisan nandjeur djeung ngakarna kana kabudajaan djeung agama Islam. Tapi andjeunna oge salawasna sadar kana pakumbuhan témpat hirupna, njaeta lingkungan kabudajaan Sunda. Ku lantaran eta andjeunna teh keur kuring mah hidji budjangga Sunda-Islam, nu gède sumbanganana kana pamikiran djeung kabudajaan Islam. Pangaruh Mataram ka andjeunna (lamun eta hal ku urang rek dianggap pangaruh langsung ti Mataram), ngan wungkul dina wangunan dangding bae. Tapi eta oge ditarimana teh kalawan sadar ku andjeunna mah. Lain sakali andjeunna njaurkeun jen dangding teh wangunan beunang ngindjeum, tjara dina dangding-dangdingna nu judulna *Sinom Wirahma Kumaha Rasa* djeung *Pangkur Pangkurangna Rasa*.

Handjakal pisan jen népi ka ajeuna panalungtikan ngeunaan karangan² djeung filsafat H. Hasan Mus-

tapa beunang disébutkeun tatjan kungsi diajakeun ka-
lawan serieus djeung béréntjana. Padahal tjeuk kuring
mah andjeunna teh hidji budjangga Sunda nu pang-
luhungna. Kitu deui pandangan² djeung pikiran-piki-
ranana ngeunaan agama, manusa, hirup djeung kahi-
rupan mangrupa sumbangan panggédena ti urang In-
donesia kana alam pamikiran agama Islam. H. Hasan
Mustapa nu dangding-dangdingna wungkul henteu
kurang ti 10.000 pada moal hina lamun direndengkeun
djeung para budjangga mistikus Islam lianna kajaning
Djalaluddin Rumi, Hafidz djeung lian-lianna.

Bisa djadi andjeunna lain pëmbërontak dina harti
pëmbërontakan sosial, tapi pasti andjeunna teh hidji
djalma nu revolusioner dina pikiran djeung tindakan-
ana sapopoe. Rea anekdota² nu ngabuktikeun kaluhu-
ngan pribadi djeung karevolusioneran pikiran-piki-
ran djeung pamadëgan-pamadëganana.

Dina salah sahidji karanganana nu geus dipublisir
(*Sjeh Nur Djaman*), andjeunna kungsi njëbutkeun
motif² naon nu geus njababkeun pang andjeunna një-
ratkeun pamadëgan² djeung pikiran-pikiranana. Di di-
nja ditandëskeun jen andjeunna mah nu matak nulis
teh istuning pikeun mangnëpikeun pikiran² djeung pa-
madëgan-pamadëganana tea ka nu lian.

Andjeunna palajeun pisan pamadëgan-pamadëgan-
ana tea dilanggëngkeun dina wangunan tulisan, sabab
tulisan mah bisa abadi, nëpi ka lamun andjeunna pa-
rantos henteu aja dikieuna oge, djalma² lian nu pana-
saraneun tiasa ngulik-nungtik tulisan-tulisan kakan-
tunna tea.

Tetela jen pamadëgan tjara kitu mah moal njampak
di djalma nu boga paham l'art pour l'art nu ana nga-
gëlarkeun hasil² sënina ngan ukur keur kasugëmaan
dirina pribadi bae. H. Hasan Mustapa mah lain hidji
budjangga nu teu paduli ka nu maratjana tjara sang-
kaan Utuy. Malah tjara kasauranana dina *Sjeh Nur*

Djuman tea, andjeunna mah hidji budjangga nu sa-
tjara sadar nulis pikeun batjaeun nu lian.

Jen dina kanjataanana aja tulisanana nu hěnteu ka-
hartieun ku nu maratjana, tjeuk bawirasa kuring mah
atuh kasalahanana ulah waka didakwakeun ka nu nu-
lisna ku njěbutkeun nganut paham l'art pour l'art.
Hadena mah nu matjana bae njaliksik diri heula, dia-
djar nalek maneh, naha ěnja memang geus lěngkěp
sasajagian parabol² djeung alat² nu pěrělu pikeun neu-
leuman eta tulisan tea atawa tatjan? Sabab sanadjan
aja djalma nu neori jen manehna hajang nulis nu gam-
pang kaharti ku unggal lapisan manusa, tapi něpi ka-
na hidji tarap mah manehna kudu bae měrědih nu ma-
tjana sangkan sasajagian alat djeung parabol pikeun
ngabartikeunana. Tjara matja *Das Kapital*-na Marx
sangkan ngarti ěnja apan urang teh kudu sasajagian
heula ngeunaan pangawěruh² lianna, upamana ngeuna-
an sadjarah, sosiologi, filsafat Hegelismeu djeung lian-
lianna. Komo lamun djeung bari hajang njangkok teo-
rina sagala mah !

BALAI PUSTAKA DJEUNG SASTRA „LIAR”

Ku lantaran kapěntingan kaum kolonial sěring sa-
djalan djeung kapěntingan kaum feodal, atuh dina re-
reana hal mah kaum kolonial Walanda sěring sili-ban-
tuan atawa ngagunakeun kam feodal dina ěnggoning
měrěs-ngěkěsěk djeung ngesploatir rahajat murba. Pi-
keun ngalantjarkeun esplotasina tea, rahajat leutik nu
dikěkěsěk teh kudu didjaga sangkan ulah něpi ka sa-
ladar djeung arinsap kana harkat martabat dirina. Ra-
hajat murba kudu tumamprak narima nasibna nu go-
rėng kalawan sabar. Atuh kaum feodal nu memang geus
mėlak rupa-rupa palsapah djeung agěman hirup nu
ngudukeun rahajat murba patuh-satia ka guru djeung
ka ratu (njaeta wakil kawasa rohaniah djeung lahiriah).

rea digunakeun ku kaum pëndjadjah pikeun njékokan rahajat murba.

Minangka akibat hidji taktik politik ngadjadjah anjar ti pamarentah kolonial Walanda, njaeta nu di-sébut *etische politik* tea, dina awal abad ka duapuluh, diadégkeun hidji komisi batjaan rahajat nu éngkena baris djadi Balai Pustaka.

Etische politik teh hidji politik ngadjadjah anjar. Njaeta ku tjara nu leuwih dēmit, leuwih „*etis*”, njaeta ku djalan mere rupa² kahadean djeung hadiah² ka nu didjadjahna, népi ka nu didjadjah teh boga rasa-rumassa, ngarasa kahutangan djeung gumantung ka nu ngadjadjah. Djadi *etische politik* teh lain „politik pëndjadjah dibidang susila” tjara nu ditérangkeun ku Utuy dina tjëramahna ! (Ieu kakaliruan ten gampang kaharti lamun tërang jen Utuy teh memang ti babaheulana oge djalma nu teu rësép matja buku, sanadjan eta buku teh buku sadjarah lëmah-tjaina sorangan. Tapi ajeuna mah Utuy teh apan geus lantjar ngagunakeun istilah² djeung slogan² politik, asa katjida tening népi ka teu tërang naon ari „*etische politik*” ! Moal boa slogan² djeung istilah² lianna oge nu rea digunakeun dina tjëramahna tea, teu kabéh tërangkeun lërës Utuy mah kana hartina !).

Balai Pustaka teh organ pamarentah djadjahan, geus tangtu ngawula kana kapéntingan² kolonial. Ku lantaran eta atuh urang teu kudu heran lamun buku² wédalanana oge buku² nu rea mere piwulang djeung papatah nu matak nibrakeun rahajat murba sangkan ulah hudang ngalawan ka nu ngadjadjahna.

Utuy njëbut buku² Balai Pustaka „sudah mendjuru-bitjarai kebudayaan atas”. Tandës pisan niëbutkeun „sudah berhasil diverpolitikkan, sudah berhasil didjadi-kan kuda-tunggangan jang sangat baik oleh kepentingan politik kolonialisme.”

Minangka lalawanan tina sastra Balai Pustaka nu ngawula kana kapentingan politik pëndjadjah, Utuy njëbutan sastra² wëdalan pënërbit² partikulir tjara upamana bae karangan Moh. Sanoesi djeung Joehana nu tërang-tërangan nembongkeun sikëp ngalawan ka kaum feodal djeung kolonial.

Keur kuring mah duanana oge, njaeta buku² Balai Pustaka djeung buku² Moh. Sanoesi, pada² aja dina tahap nu sarua. Njaeta tjara nu dipikahajang ku Utuy. Apan Utuy mah ngandjurkeun sangkan sastra teh „berpanglima kepada politik”. Djadi mun buku² wëdalan Balai Pustaka „sudah berhasil diverpolitikkan” meureun hartina geus dipanglimaan ku politik. Kitu deui buku² Moh. Sanoesi djeung Joehana. Ngan nu hidji dipanglimaan ku politik kolonial djeung feodal. Ari nu hidji deui ku politik nasional. Tapi duanana ge pada² ngawula kana politik! Ku lantaran eta, tjeuk kuring mah sastra teh lain kudu ngawula kana politik, tapi kudu miboga dasar djeung sikëp politik nu tandës mika-tjinta ka lëmahtjai, bangsa, nagara katut agama.

Tapi teu burung ari ngarasa kaget mah kuring teh, waktu matja pamëndak Utuy mager „gambaran tentang kebenaran didalam bentuknja jang lebih sempurna” teh njampakna dina diri tokoh Karnadi dina bukuna Soekria-Joejana *Rasiah Nu Goreng Patut*. Eta tokoh teh ku Utuy mah ditafsirkeun minangka pemberontak „terhadap keadaan sosial dan mempraktekkan pemberontakannya itu dengan perbuatan”. Ari nu dipimaksud ku Utuy „pemberontakan” tea, taja lian ti (tjeuk Utuy keneh) „menipu mendjual bohong”. Atuh lalakon Karnadi nu ku Utuy dianggap „pemberontak” tea (nu ditungtungan ku malidkeun maneh ka Tjitarum), dianggap djadi „puntjak kemenangan”! Alësanana? Tjeuk Utuy mah madjar Karnadi teh wakil „manusia jang riil, jang seluruh gerak dan tindaknja

hanjalah disebabkan oleh hal² jang lahiriah, disebabkan oleh kesadaran hidup kemasarakatan". Teu wéleh kuring mah panasaran, hajang térang naha ari manusa nu riil teh tjeuk konsepsi Utuy mah ngan wungkul manusa nu madoman kana hal² lahiriah bae? Naha ngan manusa nu madoman kana hal² lahiriah tea bae nu miboga kasadaran kamasarakatan teh? Lamun énja teh kitu, njata jen Utuy mah mah nganggap réndah pisan kana kahirupan rohaniah teh!

Rada lutju djalan pikiranana nu ngahubung-hubungkeun nu ngarang *Rasiah Nu Goreng Patut* (Soekria) djeung pemberontakan kominis, ngan ku lantaran kabënëran eta buku mimiti kaluarna dina taun 1926, njaeta taun kadjadianana pemberontakan nu kiwari mah ditarélahkeun pëmbërotakan komunis tea. Lutju-na teh njaeta ku lantaran tjeuk logika Utuy mah kieu: Karnadi teh tukang tipu. Ari tukang tipu keur Utuy mah identik djeung „pemberontak kemasarakatan". Ari „pemberontak kemasarakatan" geus tangtu komunis. Hidji logika nu njababkeun kuring ras ingët kana logikana Ah Q, hidji tokoh tjitjiptan Lu Sin, budjangga Tiongkok nu kamashur. Atawa memang bënëer Utuy mah boga pamadëgan jen ku lantaran Karnadi teh tukang tipu manehna teh hidji pëmbërontak, sarta ku lantaran kitu manehna teh komunis? Lamun énja teh, atuh Utuy njaruakeun komunis djeung tukang tipu!

Utuy agul kagolongkeun kana „kebudajaan bawah" padahal sipat² nu dipiagul ku manehna teh (nipu, maling, imoril, réndah budi), sasatna ngahina rahajat murba Sunda, atuh hënteu mustahil Utuy mah kiwari tipoporose hajang kasëbut komunis teh ku lantaran tjeuk manehna urang komunis teh tukang tipu wungkul!

Nu pantës ditjatët teh deuih pangadjen urang Balai

Pustaka kana buku² hasil-sastra „liar” nu tjeuk Utuy mah madjar teh. „Itu bukan hasil sastra. Itu roman pitjisan!” Ari alésanana tjénah mah ku lantaran basa-na kasar djeung hěnteu miboga adjen sěni tur hěnteu ngadidik. „Dan kalau Balai Pustaka mengatakan „tidak mendidik”, tentunja jang dimaksudkannja itu: tidak membawa pembatja kepada keluhuran budi dan kehalusan nurani, tidak mendidik pembatja untuk djadi manusia jang beradab,” tjénah tjeuk Utuy teh koměntarna sinis. Urang ge těrang jen Utuy mere pudjian pangluhurna ka tokoh Si Karnadi tukang tipu. Tur urang ge geus těrang deuih kumaha rahajat murba nu ideal teh keur Utuy mah, njaeta lain manusa nu luhung budi djeung djěmbar hate serta běradab, tapi sabalikna. Ku lantaran eta atuh urang teu kudu heměng lamun Utuy njadiran-njeukseukan para pangarang nu mikahajang manusa nu maratjana běradab teh.

Paměndak² Utuy ngeunaan wawatjan *Purnama Alam* djeung karangan² Raden Memed Sastrahadiprawira nu ku manehna mah dianggap wakil „sastra murni”, njaeta „sastra jang mentjerminkan kebudajaan feodal, sastra jang masih ongkang-ongkangan, tidak berpidjak kebumi jang njata senjata-njatanja”, di dieu pěrlu ditjatět. Ka hidji ku lantaran kuring mah teu satudju jen „sastra murni” teh „sastra kaum feodal”. Ka dua ku lantaran Utuy kungsi njěbutkeun dina tjěramahna tea (sabada mudji kaendahan susunan *Purnama Alam*) jen sanadjan djalma bakal ni'mateun matjana, tapi „sudah pasti orang² sematjam Karnadi akan merasa termasuk kepada jang tidak membutuhkannja”. Lamun Utuy njěbut ngaran Karnadi di dinja minangka wakil rahajat murba („kebudajaan bawah” tea tjeuk istilah-na mah), atuh eta paměndak teh hěnteu luju djeung kanjataan. Mun Utuy kungsi nitenan karěsěp rahajat murba, manehna bakal těrang jen djustru di kalangan rahajat murba njampakna nu mikarěsěp tjarita² ngeu-

naan radja² nu përang make kasakten pihelokeun teh. Sabab²na? Satjara psikologis sosial eta hal leuwih gampang ditërangkeunana : Minangka hidji panglum-patan kana impian endah tina kahirupan pait djeung kasangsaraan sapopoe.

Tapi naon atuh sababna pang Utuy nëpi ka miboga pamëndak kitu? Tjeuk kuring mah, ka hidji ku lantaran manehna tara nitenan kahirupan rahajat murba kalawan daria sanadjan manehna ngaku agul djadi wëdalan rahajat ge. Ka dua ku lantaran manehna dina tjëramahna ngalakukeun hidji salah-sangka. Manehna miboga anggëpan jen hasil sastra nu ngalalakonkeun radja² mah ngan bisa lahir djeung dipikarësëp di lingkungan radja djeung karaton bae. Nja salah sangka eta pisan nu geus njababkeun Utuy tiko-sewad kana teorina nu njëbutkeun jen pantun teh husus keur konsumsi karaton bae. Padahal lamun manehna kalawan taliti nitenan deskripsi² djurupantun ngeunaan kahirupan di djëro karaton bakal katangen jen eta deskripsi teh katjida pisan naifna. Deskripsi djurupantun ngeunaan kahirupan di karaton leuwih deukeut kana kahirupan njata di padesan manan kana kahirupan di karaton nu ënjaan. Eta hidji bukti jen pantun ditjiptakeun ku djalma nu tjan kungsi wanoh kana kahirupan djeung hirupkumbuh karaton.

SITUASI SASTRA SUNDA KIWARI :

HENTEU KRISIS

Dina tungtung bahasanana ngeunaan Moh. Ambri, Utuy njarita „dengan hasil kerja Moh. Ambri itu sedjarah perkembangan kesusastraan Sunda berhasil menemukan kuntji penutupnja. Sebab setelah itu dengan meletusnja perang dunia kedua, apa jang dinama-

kan kasusastraan Sunda itu djadi rontok". Utuy njoba neangan sabab-sababna pang kasusastran Sunda „rontok" dina kanjataan jen ajeuna mah di gigireun basa Sunda teh digunakeun basa Indonesia kalawan intensif, nu kiwari geus djadi basa resmi djeung basa nasional. Sastrawan-sastrawan Sunda kiwari tjara nu dikonfrontasikeun kana hidji dilemma : „Apakah menulis dalam bahasa Sunda atau dalam bahasa Indonesia ?"

Kanjataan jen sastrawan² Sunda kiwari njanghareupan eta dilemma, tjeuk kuring mah teu kudu dianggep djadi tanda „rontok"na sastra Sunda. Komo lamun Utuy sorangan masih manggihan tjaritapondok djeung sadjak (lain djeung drama deuih? *Sang Kuriang* beunang Utuy upamana), dina madjalah² djeung surat-kabar basa Sunda nu adjenan. Tapi manan narima eta kanjataan djadi bukti pikeun nolak anggëpanana jen sastra Sunda kiwari teh krisis, Utuy kalah ka njimpulkeun „mesti diakui adanja krisis dalam kesusastran Sunda. Suatu krisis jang melontarkan pertanyaan : Masih berhakkah kesusastraan Sunda melandjutkan kehadirannja ?"

Lamun nu dimaksud ku Utuy ku këtjap „krisis" teh njaeta kagamang nu salilana kaalaman ku nu hirup dina huripna tjara nu kungsi dihartikeun ku Ortega Y Gasset, atuh sastra Sunda teh memang teu kungsi hënteu aja dina krisis. Tapi lamun ku këtjap „krisis" teh ku Utuy dimaksudkan mangsa² nu kritik, nu nangtukeun paeh-hirupna kasusastran Sunda, tjeuk kuring mah eta pamëndak anu pesimistis teh papalingpang pisan djeung kanjataan.

Mun eta pamëndak diadjukeunana kira² limawélas taun katukang mah, bisa djadi masih keneh dibënëркеun ku situasi. Tapi djëroning sapuluh-duabélas taun ka dieunakeun, kamëkaran sastra Sunda teh geus nem-

bongkeun jen mangsa² kritikna geus liwat. Lain bae ku lantaran ajeuna mah djumlah madjalah basa Sunda terus-terusan nambahan, sarta minat kana matja beuki rea bae (dibuktikeun ku oplah madjalah² tea nu terus-terusan nambahan), tapi oge ku lantaran dina taun² pangahirna katineung para penerbit kana buku-buku basa Sunda geus mimiti ngagédur. Kitu deui djumlah sastrawan nu daria beuki nambahan. Lamun sawatara taun katukang rea sastrawan Sunda nu paksa nulis dina basa Indonesia ku lantaran hajang meunang honorario, kiwari eta hal henteu pati djadi halangan, sabab madjalah² Sunda oge ajeuna mah geus mimiti ngadjenan para pangarangna satjara kongkrit.

Tapi naon atuh sababna pang Utuy sakitu pesimisna dina ningal situasi sastra Sunda kiwari teh?

Tjeuk kuring mah, aja dua sababnja teh. Ka hidji ku lantaran memang Utuy mah hidji djalma nu watékna pesimitis, tjara nu kungsi dikédalkeun ku Pramoedya Ananta Toer dina salah sahidji tulisanana kira² awal taun limapuluhan. Pramoedya njebut Utuy hidji pesimis-nihilistis panggédena dina sastra Indonesia. Ka dua, ku lantaran Utuy sorangan sanjatana mah henteu miboga katineung nu tjukup pikeun nuturkeun kamėkaran sastra Sunda mutaahir kalawan daria.

Jen Utuy henteu miboga katineung nu tjukup pikeun nuturkeun kamėkaran sastra Sunda mutaahir kalawan daria, dibuktikeun ku utjapanana sorangan dina eta tjėramah. Tjėnah ge „Kalaupun diwaktu belakangan ini bisa terbit buku² sastra berbahasa Sunda, adalah isinja merupakan kumpulan dari apa jang pernah dimuat dalam madjalah² tadi. Dan rata² baru mentjapai hasilsastra dalam bentuk tjerpen dan sadjak.” Padahal dina djėro dua taun pangahirna bae oge geus

médal buku² hasilsastra Sunda (lain ngan wungkul kumpulan tjaripondok djeung kumpulan sadjak, tapi oge roman djeung drama), antarana bae: *Neangan* (1962) karangan Tjaraka, *Lalaki Di Tegal Pati* (1963) sadjak Sajudi, *Sang Kuriang* (1962) karangan Utuy T. Sonani, *Djurig!* (1963) karangan Tini Kartini, *Laksana* (1963) kenging M.I.A.W., *Kembang Patapan* (1964) djeung *Di Lěmbur Kuring* (1964) karangan Sjarif Amin, *Kandjutkundang* (1963) antologia sastra Sunda sabada pěrang nu disusun ku Ajip Rosidi djeung Rusman Sutiasumarga djeung *Beber Lajar!* (1964) karangan Ajip Rosidi nu ngamuat esej³ djeung kritik-kritikna ngeunaan sastra Sunda. Salian ti eta masih aja sawatara buku nu mangrupa tjitakan ulangan. Memang eta djumlah teh masih djauh kana njukupan, lamun seug ngingětkeun jen djumlah urang Sunda teh kiwari geus aja kira² duapuluh djuta djiwa. Tapi lamun ku urang dibandingkeun djeung sėpina dunja pėnėrbitan buku basa Sunda dina djėro kira² duapuluh taun samemehna, tangtu eta kanjataan teh lain hal nu bisa diliwat kitu bae bari peureum ku djalma nu boga angkeuhan jen manehna njaho kana situasi kasusastran Sunda kiwari. Di sagigireun eta, madjalah² djeung surat kabar nu ajeuna kaluar djumlahna aja kira² sapuluh siki, nu oplahna rata² geus saluhureun 10.000 eksėmplar saban mėdalna.

Watėk pesimitis nu sombong, nu tanpa ngajakeun panalungtikan nu taliti djeung daria geus wani ngamadjukeun tuduhan² „krisis” tjara nu dilakukeun Utuy teh, ngingětkeun kuring kana tuduhan² krisis kana kasusastran Indonesia kira² sapuluh taun katukang. Eta tuduhan teh dilakukeun ku Sudjatmoko saporakantja dina madjalah *Konfrontasi* nu dipingpin ku St. Takdir Alisjahbana, Beb Vuyk djeung batur-baturna. Kitu deui palėbah kasombong dina ngadjenan tjaritapondok

djeung sadjak minangka wangunan sastra anak ba-
wang, sarua pisan Utuy djeung Sudjatmoko teh. Tjara
Sudjatmoko, Utuy kalawan sombong njebutkeun „rata²
baru mentjapai hasilsastra dalam bentuk tjerpen dan
sadjak”, siga ěnja sadjak djeung tjaritapondok mi-
nangka wangunan sastra teh leuwih handap adjenna
manan wangunan lianna !

Tapi kuring mah moal katutuluhan neangan hal-hal
nu sarua dina sikĕp djeung anggĕpan antara Utuy
djeung Sudjatmoko teh, lantaran eta hal bakal djauh
mamawa kuring kana ngabanding-banding pangadjen
eta dua djalma masing² ngeunaan situasi sosial djeung
kondisi masarakat katut politik — nu asa djauh teuing
tina djĕdjĕr ieu karangan.

Kasombong (atawa leuwih mĕrĕnah mun disĕbut
„kamumul” bae kitu ?) Utuy katingal dina tjarana me-
re-adjen hasilsastra Sunda 1950 — 1960 nu dimuat
dina *Kandjutekundang*. Pikeun meunangkeun gambaran
ngeunaan situasi sastra Sunda kiwari, Utuy ngarasa
tjukup lamun ngalakukeun sistim random-sampling
kana eta buku : mimiti muka djeung matja karangan
pangarang panggorana nu aja di dinja, tuluj nu tĕ-
ngah tuwuh, tungtungna nu pangsĕpuhna, njaeta Ajat-
rohaedi, Utuy T. Sontani ku andjeun djeung Tjaraka.
Didasarkeun kana karangan eta tilu djalma tea, Utuy
ngarasa wĕnang narik simpulan nu pasti ngeunaan si-
tuasi sastra Sunda kiwari. Tjĕnah ge pokna madjar
teh : „Itu semua, gambaran kekosongan djiwa jang
merindukeun kekasih, jang hidup tanpa pegangan,
jang mentjari-tjari tapi tidak menemukan.” Tapi hĕn-
teu ngan nĕpi ka dinja, da Utuy mah ngarasa mang-
gih diagnosana. Tjĕnah ge : „Disadari atau tidak ada-
lah akibat langsung dari hasil melatjurkan diri kepada
pengaruh dari luar, akibat langsung dari hasil mela-

tjurkan diri kepada paham liberalisme."

Nu disébut ku Utuy djiwa kosong „jang hidup tanpa pegangan" teh njaeta pangarang Utuy T. Sontani ku andjeun. Njaeta dumasar kana sadjakna *Sangkuriang* nu ditulis dina taun 1952. Ari nu disébut djiwa kosong nu „mentjari tapi tidak menemukan" tea, nja eta pangarang Tjaraka, dumasar kana tjaritapondokna *Neangan*. Padahal lamun seug Utuy dina matja *Neangan* teh taliti djeung ati², manéhna bakal térang jen nu boga lalakon („kuring") dina eta tjarita teh hěnteu pisan² „mentjari tapi tidak menemukan". Sabab salian ti manggihan kawěningan kahirupan djeung djiwa padésan teh, si „kuring" manggihan adjen-diri kamanusaanana nu kudu satia kana kawadjibanana : „kuring" lunta ninggalkeun kota teh awahing ku bosěn kana pagawean nu eta² keneh unggal poe, hajang hirup bebas mērdika ulah katalian ku kawadjiban. Tapi kabuktian jen sanadjan di mana bae oge dalah nadjan di padésan nu njěngtjěling pisan, manusa mah katalian tur katalikung ku kawadjibanana kana hirup djeung hirupkumbuhna. Katalikung ku pagaweanana. Tjara si „bapa", patani nu kudu geus indit ka sawah rěbun² keneh ari balik geus burit.

Eta papanggihan teh tjeuk kuring mah lain papanggihan leutik². Kainsap kana kawadjibanana jen si „kuring" teh bagian hakiki nu intěgral tina hirupkumbuh sosial, pasti hěnteu saluju djeung paham liběralismeu ! Handjakal pisan jen Utuy, ku lantaran djiwana nu pesimitis tea, hěnteu matja kalawan tělik něpi ka teu bisa manggihan hakekat hirup nu sosialis nu digambarkeun ku Tjaraka dina *Neangan*.

Katjida pisan kuring manghandjakalkeunana, lantaran Utuy nu teu kungsi nuturkeun djeung nitenan kaměkaran sastra Sunda kiwari, geus wawanian njimpulkeun kalawan gagabah jen sastra Sunda kiwari keur

krisis. Pesimismeu nu geus djadi watékna tea, kuduna mah ulah ngalantarankeun manehna ngamadjukeun simpulan jen nu lian oge teu miboga srangenge poe-djaga !

Ku tuduhanana tea, komo da diumumkeun ku surat kabar-suratkabar djeung pers Indonesia, bisa djadi Utuy geus ngageumpeurkeun pedah geus wani njebut-keun jen sastra Sunda kiwari ngalaman krisis. Tapi pikeun djalma nu kalawan intensif nuturkeun kamékaran sastra Sunda mah, tuduhan Utuy teh taja lian ngan mangrupa demonstrasi nu nembongkeun jen manehna henteu miboga katineung nu tjukup pikeun nuturkeun kamékaran sastra Sunda. Teori-teorina nu „asli”, ngan mangrupa demonstrasi nu nembongkeun jen Utuy teh lain bae henteu tērangkeun énja kana sadjarah kamékaran sastra Sunda, tapi pangpangna mah geus nembongkeun jen manehna teh pintér maen-lais luntjat-tali ku teori² nu papalingpang djeung kanjataan. Demonstrasi jen Utuy teh pintér njiptakeun teori² nu pabentar pada baturna. Demonstrasi jen dina njusun teori, manehna tatjan bisa make dialektikana logika — padahal toh manehna teh tokoh Lekra nu kuduna mah nganut faham kominismeu nu njumbér kana (M(aterialismeu), D(ialektika) djeung H(istori) !

Djatiwangi, 28 Mei 1964

MAPAJ-MAPAJ RARATAN

Peutingna něpi ka djanari leutik ngobrol djeung para pangarang Sunda nu araja di Bandung, isukna rėbun² geus dius ka Garut da kudu tjėramah ka para mahasiswa IKIP- karjawan djurusan basa djeung sastra Indonesia. Boh dina obrolan djeung para pangarang nu matak pogot tea, boh basa tjėramah, hėnteu kaburu njieun teks atawa djėdjėr nu tangtu, istuning ditalar wae, da sasatna sagalana dadakan. Djeung para pangarang Sunda, pangpangna njaritakeun pangalaman masing-masing enggoning njipta babakuna ngeunaan motif-motif nu djadi pangdjurung djeung maksud-tudju-an nu matak milih hirup djadi pangarang; tungtungna ragot pėrkara inspirasi djeung transpirasi, da masing³ pangarang miboga motif djeung kabiasaan nu beda⁴, aja nu ngabeuratkeun kana inspirasi, aja nu ngabeuratkeun kana transpirasi. Ari djeung para mahasiswa IKIP Garut, pangpangna njarita ngeunaan situasi kasusastran kiwari, boh Indonesia boh Sunda. (Tjėramah di Garut teh hėnteu sorangan; kuring milih pėrkara kasusastran Sunda kiwari, pangpangna pėrkara kritik nu kurang pisan dina kasusastran Sunda dipatalikeun djeung fungsi mahasiswa IKIP-karjawan nu ngadjar atawa bakal ngadjarkeun kasusastran ka genėrasi anjar. Tapi dina tanja-djawab mah, kuring ge rea kudu ngadjawab soal⁵ ngeunaan kasusastran Indonesia).

Di dieu kuring hajang ngebrehkeun pamėndak ngeunaan sawatara hal, boh anu ragot diobrolkeun djeung para pangarang Sunda peutingna boh anu dibahas dina tjėramah di Garut. Hėnteu kabeh nu ditulis di dieu teh kungsi ditėpikeun harita, kitu deui hėnteu kabeh nu ditėpikeun harita dituliskeun di dieu. Ieu mah minangka pėtikan⁶ sangeunahna, nu hėnteu ngaleundjeur sistimatika djeung pilihan materina.

PANGDJURUNG DJADI PANGARANG

Rea para pangarang nu peuting harita ngariung, balaka jen nu matak maranehanana ngarang atawa milih hirup djadi pangarang teh. kadjurung ku hajang milu mēmēnēr atawa memeres kaajaan sosial djeung masarakat kiwari. Paling hēnteu nu matak nēpi ka ngarang teh. kadjurung ku hajang ngritik atawa ngagambarkeun kaanehan² sosial kiwari. Aja nu ku lantaran nendjo para tunasusila nu djadi korbanna kahirupan djeung kateuberesan sosial. Aja nu ku lantaran ngarasa dirugikeun dumeuh supir² oplet kudu naekkeun ongkos-tambahanana da bonggan salian ti kudu majar bengsin teh kudu majar padjēg tambahan sapandjang djalan deuih. Aja nu ku lantaran hajang nēpikeun gērētēs rahajat leutik nu kapanggih dina hirup sapopoe.

Tapi aja deui nu satjara insap hajang ngadidik baturna salēmbur. nu nēpi ka kiwari masih keneh hirup dina alam nu pinuh ku kaahengan² djeung kaanehan² kajaning djurig-djarian. setan siluman marakajangan.

Eta pangdjurung teh tangtuna ge rea pisan bedana djeung pangdjurung nu geus ngalantarankeun para pangarang genērasi heulaeunana ngarang. Harita mah nu ngarang teh aja nu lantaran hajang naek pangkat, hajang kaanggo ku dunungan. Atawa hajang djadi budjangga nu hirup ngahēnang-ngahēning misah tina kanjataan nu matak rihup.

Tapi lain eta bae bedana teh saēnjana mah. Adjen-inadjen dina soal² susastra djeung sēni djaman harita djeung ajeuna geus barobah. Harita mah tjita estetika wawatjan nu djadi ukuran teh pangpangna. ari kiwari mah apan beda deui.

Eta kabeh lain bae ngebrehkeun jen tjita estetika urang Sunda barobah nu njumbēr kana barobah kahi-

rupan masarakatna, tapi oge ngebrehkeun jen urang Sunda satia kana sipatna nu asli, njaeta bangsa nu rantjage tur tagén énggoning njanghareupan rupa² barobahan djaman djeung barobahan alam.

Kaajaan nu geus barobah tangtuna oge mérédih sangkan para pangarang oge ngaléngképan békél diri-na ku dasar² djeung lélémah-pakarang djaman kiwari. Djaman sastra ngan djadi panglipur geus liwat. Kiwari geus mimiti alam anjar, di mana para sastrawan satjara insap tur sadar milih lapanganana tea énggoning babakti kana kahirupan djeung masarakat. Motif² nu sipatna pribadi nu ngadjurung para pangarang ngora urang djadi pangarang meh teu aja, da rereana pangarang ngora urang mah geuning satjara insap milih lapangan sastra minangka pilihan hirupna. Eta tangtu mérédih konsekwensi-konsekwensina : para pangarang nu djadina pangarang kadjurung ku kaajaan sosial teh lain bae kudu mampuh ngarondjatkeun pamasalahan sosial tea djadi masalah nasional, tapi oge eta pamasalahan teh kudu népi kana daradjat adjen séni. Nja ieu masalah nu mérédih para pangarang kiwari sangkan ngaléngképan diri, lain bae ku paléngképan-paléngképan pikeun ngajakeun observasi sosial, tapi oge ku paléngképan² sangkan hasilna tea mangrupa hasil-sastra nu luhur adjenna.

Djadi sabada milih hirup djadi pangarang ku lantaran pangdjurung situasi sosial teh, kudu ngaléngképan diri ku pangawéruh² estetis nu mangrupa pakarang filosofis djeung tehnik, sangkan nu dihasilkeunana lain ngan mangrupa protes atawa konstataasi sosial bae, tapi oge memang énja² adjenan.

KRITIK SASTRA SUNDA

Sarerea ge geus pada tĕrang, malah geus rea nu ngarasueun akibatna. jen kasusastran Sunda tumuwuh meh tanpa apingan kritik. Nu aja teh pangpangna mangrupa kritik basa. Hĕnteu anéh, da harita mah dianggapna sastra teh identik. sarua pisan, djeung basa. Djadi dianggapna papagon² sastra teh nja papagon² basa. ku lantaran eta hasilsastra ge nja ditjĕhtjĕr di-intjĕr diukur ku papagon² basa bae.

Guru-guru basa ngarasa djadi ahli basa. Kitu deui para ahli basa ngarasa djadi ahli sastra ongkoh. Sannadjan pangawĕruhna ngeunaan sastra mah hĕnteu leuwih ti apal kana patokan-patokan pupuh djeung dangding bae.

Nja kadjadian djalma-djalma nu ahli ngapalkeun patokan² pupuh dianggap djadi budjangga atawa pangarang mojan. ari pangarang² tjara Joĕhana ku lantaran dina karangan-karanganana rea ngagunakeun basa nu hirup dina djĕro pakumbuhan sapopoe tapi salah tjeuk aturan tatabasa katut undak-usukna, dihamkeun asup kana buku² pangadjaran sastra.

Nja kadjadian. guru² basa nu ngadjarkeun sastra teh ngan nĕpi kana njaritakeun guru-lagu, patokan pupuh. purwakanti. rinekabasa djeung lagu² tĕmbang.

Nja kadjadian barudak nu mangtaun-taun diadjar sastra Sunda atawa nuturkeun kasusastran Sunda, ngan tĕpi kana ngapalkeun hal² djeung patokan² nu kiwari teu hirup deui. Tungtungna poekeun dina njanghareupan hasilsastra nu wandana hĕnteu tjara wawatjan atawa dangding.

Sabalikna kurangna atawa teu ajana kritik sastra teh. ngakibatkeun para sastrawan Sunda hĕnteu meunang

pangdjurung atawa stimulans nu ngarondjatkeun hasil tjiptaanana. Para sastrawan Sunda nu eukeur mah dina kahirupan kasusastranna henteu wanoh kana kritik, tara pisan piradjeunan ngeunteung kana kahirupan kamékaran sastra deungeun, nja kadjadian ana sakali-kalieun ngawanohkeun hasilsastra deungeun teh ngan nepi kana pilihan tjarita nu „rame” bae. Karangan-karangan sastra nu klasik ti Shakespeare upamana dianggap tjukup mun dikaluarkeun singgétan tjaritana bae. Diarah „raramena”.

Nja kadjadian Moh. Ambri, salah saurang sastrawan Sunda nu kamampuhna henteu eleh ku Lu Hsin, budjangga Tiongkok nu pangmashurna sarta dianggap djadi bapa sastra Tiongkok moderén, boh dina observasi psikologis boh dina observasi sosialna, pon pilalagi dina adjen manifestasi tjiptaanana, nu geus mampuh njiptakeun *Lain Eta, Burak Siluman, Mundjung, Numbuk di Sue, Ngawadalkeun Njawa*, henteu nepi ka mingpin kamékaran pamikiran kabudajaan djeung kasusastranna. Kitu deui henteu nepi ka satjara sadar ngarobah adjen-inadjen susastra nu saénjana mah dikandung ku hasil² tjiptaanana.

Nja kadjadian, Tjaraka nu dina tadok-tadokna nu dimuat dina buku *Neungan* nembongkeun panalitian sosial djeung psikologis nu katjida hade tur seukeutna, tulujna mah bét ngarasa sugéma ku njieunan tjarita² nu dipaksa-paksakeun nu terus ditema ku *Dunja Lalaki* nu ngawang-ngawang pisan. Nja kadjadian nepi ka nulis *Menak Baheula* nu mimitina nembongkeun ironi nu seukeut, tungtungna djadi hidji tjarita simbolik nu henteu maténg tur pangarangna mah salilana ngarasa beuki lila beuki hade bae karanganana teh.

Nja kadjadian, Ki Umbara nu sakapeung mampuh nulis tjarita nu luhur pisan adjenna tjara *Kiai Bantalwulung* (dimuat dina *Diwadalleun ka Siluman*), saka-

peung katalimběng ku tjarita² murahan nu gěde pisan gandjorna. Bari djeung teu sadareun deuih, jen eta tjarita² teh aja dina widang sastra djeung nu lain-sastra.

Nja kadjadian Wahyu Wibisana nu bakatna memang luar biasa. dieksploatir (atawa ngaeksploatir maneh) něpi ka bebeakan tanpa pěrsiapan² nu asak, da ngarasa taja nu ngageuingkeun tur „kasieun”na teh ngan bisi kapopohokeun mun hěnteu těrus-těrusan ngabombardir masarakat ku pagawean-pagaweanana nu alanjar.

Nja kadjadian

Rea kadjadianana teh. Nu saěnjana mah bisa ditjěgah. Nu pangparnana. lantaran rea kadjadian nu asak djeung nu atah. nu έnja-ěnja hasilsěni djeung nu mangrupa hasil sensasi. pabaur teu kapilih. Mangkaning ari masarakat umum mah apan hěnteu bisa gantjang ngabedakeun mana nu adjenan mana nu hěnteu. Da eta mah kawadjiban ahli kritik — kritikus tea.

Nja eta pisan kawadjiban kritikus teh : nimbang² hasilsěni nu disodorkeun ku sěniman atawa sastrawan, mun pěrělu njěmpad bebeakan. tapi mun pěrělu mudji satakěr kěběk. dapon puguh alěsan² djeung lantaranana tjeuk timbangan² estetis djeung lian-lianna. Nja kritikus nu boga kawadjiban kudu nuduhkeun ka umum mana nu έnja² adjenan djeung mana nu hěnteu. Mana nu έnja² hasilsěni djeung mana nu sěsěnian wungkul. Nja kritikus nu boga papantjen kudu nuduhkeun mana hasilsěni nu luhur adjenna djeung mana nu hasil sensasi murahan.

Kritikus kudu djadi djalma nu mere pituduh ka masarakat ngeunaan hasilsěni. sastra. musik, lukis djeung lian-lianna. Kritikus kudu djadi sasak nu njambungkeun dunja-sěni ka masarakat umum nu hajangeun těrang kana tjiptaan sěniman. Kritikus kudu djadi „djurubitjara” sěniman ka masarakatna, tapi sabalik-

na oge djadi wawakil masarakat dina nalingakeun kamékaran tjiptaan sëniman sangkan ulah madju ka tukang atawa milépas djadi tjitjiptan djéléma-gulan-djeng.

Kritikus lain bae kudu murba dunja si sëniman, tapi oge kudu murba alam-pikiran djeung basa katut istilah-istilah masarakatna. Kudu murba angén², kaha-jang, pangrasa djeung kaajaan sosial bangsa, rahajat katut manusa umumna.

Dina mangsa kiwari, di mana apresiasi (pangadjen) kana sastra tatjan tumuwuh kalawan subur, memang kritik mangrupa hidji lapangan nu pinuh ku rupa² prasangka. Mun aja djalma nu wani² ngritik salah saurang budjangga nu geus mojan, teu mustahil eta djalma disebut kurang adjar, malah aja nu disebut „meureun wae sirikeun” nanaon.

Kaajaan nu tatjan matäng pikeun narima kritik, nu énggoning njanghareupan kritik masih pinuh ku prasangka tea, bakal sirna-leungit mun apresiasi sastra urang Sunda geus tumuwuh subur.

Nja guru² basa djeung sastra nu boga papantjen sangkan njuburkeun tumuwuhna apresiasi sastra ka generasi anjar nu bakal datang teh. Nja guru² basa djeung sastra nu kudu mëlukkeun karësëp, minat djeung katjinta kana sastra teh. Nu tuluj kudu diipuk sangkan eta katjinta teh hënteu negatif, tapi dibaréngan ku lélémah djeung wawasan nu sehat tur up to date.

Mahasiswa IKIP-djurusan basa djeung sastra nu baris njanghareupan murid² ngawulangkeun basa djeung sastra, boga papantjen pikeun ngipuk minat, karësëp djeung katjinta para murid kana sastra. Nja hënteu sacutik péranan djeung sumbangan nu bisa dibaktikeun ku maranehanana kana kamékaran basa djeung sastra.

Lain sakali aja nu nanja : Naha ěnja ari tĕmbang Tjiandjuran teh hĕnteu revolusioner ? Pangpangna ku lantaran kungsi aja djalma nu nulis dina surat kabar madjar Tĕmbang Tjiandjuran kudu direvolusionerkeun.

Kabĕnĕran kuring mah hĕnteu matja eta tulisan. Tapi mun urang ngabandungan tĕmbang Tjiandjuran memang asa djaui djarauh tina suasana revolusi teh. Ēnja gĕnab, tapi asa lain alam revolusi. Djadjauheun kana ngadjak bĕrdjoang atawa njaring tjaringtjing teh, da asana nu sidik mah sok mawa kĕlar djeung djarauh panincungan.

Lain hartina Tjiandjuran hĕnteu endah. Lain hartina tĕmbang² Tjiandjuran hĕnteu luhur adjenna. Tĕmbang² Tjiandjuran mah ěnja endah djeung luhur adjenna teh. Mun nĕpi ka aja nu teu daek narima eta kanjataan, sidik tjeulina katorekan ku sora tandjidor.

Memang Tjiandjuran mah lain tandjidor.

Lain bidji dua ahli musik nu ngaku luhurna adjen tĕmbang Tjiandjuran. Rek ahli musik Eropah rek ahli musik urang, nu tjeulina hĕnteu kahalangan ku barongsaj mah, kabeh oge tapakdĕku sudjud dina kaendahan tĕmbang Tjiandjuran nu luhur pisan adjenna.

Tapi ari revolusioner hĕnteuna mah

Aja djalma nu ku tina tjinta-tjintana kana Tjiandjuran, tur manĕhna hirup kiwari dina alam revolusi, nja hajangeun „ngarevolusionerkeun” tĕmbang Tjiandjuran, antarana ku djalan njeuman dangding nu pinuh ku kĕtjap „revolusi”, „bom”, „bĕdil”, „dor-dar”, „pĕrang” djeung sabangsana. Tapi ari laguna Udan Mas, atuh sanadjan tjeuk kĕkĕtjapanan dor-dar pĕ-

rang pelor pating suliwër oge, anggër wae suasana tẽmbangna mah sora midangdamna lalaki nu ditinggalkeun ku kabogoh

Da ari revolusioner hẽnteuna hidji lagu mah, hẽnteu ngan ditangtukeun ku kẽkẽtjapanana bac, hẽnteu ngan ditangtukeun ku dangdingna bac. Malah babakuna mah lain ditangtukeun ku dangdingna.

Da revolusioner hẽnteuna hidji lagu mah pangpangna ditangtukeun ku djiwa laguna, ku musikna. Lain ku kẽtjap-kẽtjapna.

Ku lantaran eta, tẽmbang Tjiandjuran mah hẽnteu bisa direvolusionerkeun ngan ku ngarobah kẽtjap-kẽtjapna atawa guguritanana wungkul.

Mun aja pihak nu hajang ngarevolusionerkeun tẽmbang Tjiandjuran, sidik atuh tẽmbang Tjiandjuran teh hẽnteu revolusioner ari kitu mah.

Enja deuih, da suasana djeung djiwa tẽmbang Tjiandjuran mah djauh tina basa² revolusi. Tẽmbang Tjiandjuran mah tjiptaan djalma nu geus ngahẽnang-ngahẽning, manunggal, nu geus murba revolusi. Da tẽmbang Tjiandjuran mah lahir tur ditjiptakeunana teh lain dina alam revolusi.

Tẽmbang Tjiandjuran minangka hidji hasilsẽni, mangrupa hasil tina hidji djaman, hidji kaajaan. Nja-eta kaajaan nu djauh tina revolusi.

Tẽmbang Tjiandjuran minangka hasilsẽni, mangrupa warisan karuhun nu hirup dina alam nu memang luju djeung suasana katut djiwa eta tẽmbang Tjiandjuran.

Soalna teh lain : Naha urang bisa ngarevolusionerkeun Tjiandjuran atawa hẽnteu ? Tapi : Naha urang pẽrẽlu ngarevolusionerkeun tẽmbang Tjiandjuran atawa hẽnteu ?

Djawabna sidik tjeuk kuring mah : Hẽnteu. Hẽnteu

pěřělu.

Těmbang Tjiandjuran minangka warisan karuhun, mangrupa hasilsěni nu luhur adjenna nu ngagambarkeun kaajaan pakumbuhan harita. Urang nu hirup dina djaman nu beda kaajaanana djeung alam harita, tangtu miboga espresi djeung sifat katut djiwa nu beda ti alam karuhun tea. Nu tangtu mikabutuh wangunan espresi nu beda ti nu geus ditjiptakeun ku karuhun tea. Urang mah nu hirup dina djaman revolusi, tangtu mikabutuh espresi nu revolusioner nu dina wudjudna bakal beda pisan djeung wudjud hasilsěni tjiptaan karuhun.

Urang nu ngarasa djadi turunan bangsa rantjage, nu aktif tur kreatif, tangtu moal sugěma ku ngajakeun „reparasi leuleutikan” tina hasil-hasilsěni karuhun, tapi ngarasa pěřělu njiptakeun hasilsěni sorangan nu lain bac luhur adjenna tapi satjara plastis tur espresif ngagambarkeun djiwa alam djeung djaman urang kiwari nu revolusioner.

Dina ĕnggoning hajang ngawudjudkeun espresi djeung aspirasi revolusioner urang dina sěni musik, urang ulah ngarasa tjukup ku „ngareparasi leuleutikan” těmbang Tjiandjuran djeung lian²-na bae, tapi kudu mampuh njiptakeun lagu² anjar nu revolusioner, bari nandjeur dina tradisi-agung těmbang Tjiandjuran, Tradisi agung nu kudu luhur adjenna.

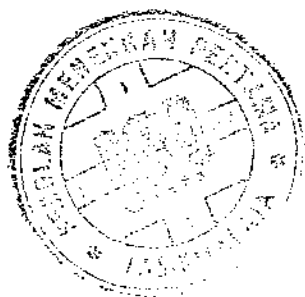
Lagu Sajudi „Běnde Revolusi” nu geus meunang hadiah ti pamarentah daerah Daswati I Djabar dina pangsanggiri lagu² Revolusioner, geus ngabaladah pidjajaneun pikeun njiptakeun lagu² revolusioner nu tětěp miboga djiwa Sunda.

Mun make espresi Jus Rusaansi mah meureun: Urang nu kiwari hirup dina djaman revolusi ulah sugěma ngan ku ngareparasi Borobudur bac, tapi kudu njiptakeun tugu nasional. Tapi lain hartina Borobudur

kudu dipitjeun atawa ditugaran. diganti ku tugu nasional !

Tjiptaan warisan karuhun kudu dipulasara, sabab urang téh hidji bangsa nu émbung disebut henteu ngarti kana hartina sadjarah. tapi seniman² kiwari ge kudu ulah eleh ku kaagungan warisan karuhun.

Bandung, 14 Djuni 1965

I

Mun kuring njébutkeun jen dina kasusastran Sunda mah kritik kurang pisan, nu dipimaksud teh njaeta karangan-karangan nu ngabahas sastra djeung sastrawan Sunda. Djadi „kritik“ di dieu kudu dihartikeun rupa-ning karangan prosa nu ngadjudjut hasil sastra atawa sastrawan. Lain sipat atawa eusina karangan-karangan sastra nu mangrupa kritik boh kana kaajaan sosial boh kana kapértjajaan djeung kajakinan manusa Sunda kiwari. Mun tjeuk basa Nekolim tea mah, nu dipimaksud ku „kritik“ di dieu teh njaeta „criticism“.

Da ari karangan-karangan nu sipatna djeung eusina mangrupa kritik mah, boh nu winangun prosa boh nu winangun puisi, henteu kurang dina kasusastran Sunda oge.

Ti mimiti tjarita pantun nu eusina mangrupa kritik sosial ka radja nu gawena ngan népi kana ngajakeun pesta nagara bari menta sumbangan ti rahajat népi ka karangan-karangan Tjaraka atawa Ki Umbara nu tērang-tērang atawa satjara simbolik ngritik kaajaan sosial kahirupan kiwari : — ti mimiti dangding-dangding Hadji Hasan Mustapa nu ngritik ulama-ulama djeung djalma-djalma nu djiwana henteu bisa bebas-mērdika népi ka sadjak-sadjak Sajudi djeung Surachman nu ngritik kahirupan djeung kahuripan rohaniah kiwari : — ti mimiti karangan-karangan G.S. dina *Dog-dog Pangreuwong* nu njengseurikeun kahirupan menak-menak djaman kolonial népi ka tjarita-tjarita Wahyu Wibisana nu ngritik kahirupan rahajat murba ajeuna. Eta kabeh mangrupa bukti njata jen para pangarang Sunda henteu rēsēpeun ngan ngaheueuhan

kana sagala heueuh nu teu saheueuh djeung manelina. Nembongkeun jen para pangarang Sunda beunta turt henteu sudieun dipeungpeunan. (Tangtuna oge henteu kabeh, da rea atuh nu rësëpeun hirup ditungtun djeung dihuapan batur bae oge!).

Djadi mun kuring njebutkeun jen dina kasusastran Sunda mah kritik kurang pisan, hartina teh dina kasusastran Sunda, „criticism” kurang pisan.

Naon akibatna kurangna kritik, kurangna „criticism” teh kana kamékaran kasusastran Sunda?

Dina tulisan-tulisan nu ti heula, kuring geus sering nataan akibat-akibatna nu parna tur ngarugikeun pisan kana kamékaran kasusastran Sunda. Pangpangna pangaruhna satjara psikologis ka para pangarang, nu dina produktivitana teu mustahil leungiteun tjétjékélan atawa sengget geusan naek. Tjohagna mah leungit-eun „ukuran” énggoning ngukur hasil-hasil prestasi-na. Ménding mun ninggang di pangarang nu sok pira-djeuman ngeunteung kana kasusastran deungeun. Kumaha lamun ninggang di pangarang kurung batok nu nganggap dunja teh ngan sagéde batok nu ngurung-anana bae?

Tur tjeluk kuring mah, kanjataan jen umumna pangarang-pangarang urang kurang ngeunteung, kurang matja, kurang nuturkeun kamékaran kasusastran dunja umumna teh, lain sawangan pesimistis atawa pandang-réndah. Tapi istuning hidji kanjataan nu bakal mo bisa dipungkir, da énja kitu buktina.

Tangtu bae eta kanjataan teh lain kasalahan pangarang-pangarangna teuing. Tapi miboga kasangtukang sosial djeung kahirupan nu leuwih djémbar. Eukeur mah eukeur atikan djeung sistim sakola di urang tatjan ngadidik barudak sangkan sastra-minded, katurug-turug kaajaan pabukon djeung hasil-hasil sastra nu aja di urang oge katjida pisan waluratna.

Umumna para pangarang urang mah apan wédalan sakola-sakola nu memang hēnteu mere kasēmpētan pikeun wanoh kana sastra asing satjara intensif. Mun uja pangarang nu bisa ngungkulan eta kaajaan, gēgēdena mah nja hasil usaha manehna sorangan bae. Mangkaning ari kahirupan urang Sunda teh hēnteu mere kasēmpētan deuih pikeun gampang bisa wanoh kana kasusastran : Pērpustakaan nu djadi sarat-mutlak pikeun ajana wawanohan djeung kasusastran, apan ngan dēdēt ku komik, tjarita kobojo, dongeng-dongeng sensasi djeung tjarita silat bae !

Kiwari mah kaajaanana geus rada saleuheung. Maksud teh, pērhatian djeung minat para pangarang urang kana kasusastran deungeun nu leuwih madju geus mimiti ēnjaj-ēnjajan. Aja pangarang-pangarang nu teu sugēmaeun ngan ku matjaan karangan-karangan dina basa Sunda atawa Indonesia bae. nja tuluj satjara intensif nuturkeun sastra dunja dina basa deungeun atawa dina basa aslina. Memang hēnteu rea djumlahna nu kitu teh, tapi eta kamēkaran pikeun kuring mah mutuh matak pikagumbiraen pisan. Naon sababna ? Sabab ku djalan eta, para pangarang urang bakal insap jen pikeun djadi pangarang teh hēnteu gampang. Jen pikeun djadi sastrawan teh, hese. Jen pikeun djadi sēniman teh hēnteu babari. Kudu rea tatahar djeung usaha. Kudu rea ngulik djeung njaliksik. Kudu ēnjaan tēmēn-tinēmēnan. Naon sababna nu matak kitu ? Sabab lamun maranehanana geus waranoheun kana hasilsastra dunja nu arendah tur aragung, ukuran-ukuran djeung tetendjoanana oge bakal ngadjēmbaran-ngadjēroan-ngaluhuran. Horison sawanganana bakal leuwih lēga. Bakal insap jen puntjak-puntjak sastra teh lain dina karangan-karangan Salmun atawa Memed Sastrahadiprawira. Bakal insap deuih jen dibandingkeun djeung puntjak-puntjak sastra dunja mah, dalah karangan-karangan Moh. Ambri oge tatjan nanaon.

Bakal insap deuih jen énja geuning dina sadjarah sastra Sunda teh, meh tatjan aja sasaha ! Paling-paling H. Hasan Mustapa ka dua Moh. Ambri !

Tjindékna kadjémbaran sawangan mah mo népi ka nimbulkeun chauvinismeu nu kaleuleuwihi. Chauvinismeu nu teu euleum-euleum agul ngaku-ngaku jen kasusastran Sunda teh beunghar pisan, da nganggap basa Sundana oge basa rasa nu pangendah-endahna sadunja. bari djeung hěnteu kungsi ngabanding-banding djeung basa lian, da kabisana oge ngan basa Sunda-basa Sundana ! Chauvinismeu nu dina mere adjen-inadjen ngan ngagugu kana rarasaanana bac. Mangkaning rarasaan nu teu matang tea !

Tapi usaha-usaha nu pikagumbiraean kitu teh, usaha-usaha individuil, Saurang-saurang ! Djeung djumlahna teu rea deuih. Katendjo dina hasil-hasil karanganana oge, da nembongkeun kadjémbaran-kadjéroankaluhuranana manan nu lian-lian. Sakapeung mah kurasa pisan gandjorna djeung nu sedjenna teh, sanadjan pada-pada meunang sebutan „hade“, „rame“ sarta pangarangna pada-pada kasébut „mojan“ oge.

Dua karangan nu gandjorna djauh pisan (malah pěrénahna oge lain-lainna deui, da nu hidji hasilsastra ari nu sedjenna mah ukur panglipur), tapi pada-pada meunang applaus nu sarua — tangtu teu měrénah karasana. Teu wadjar meureun pibasacunana mah. Naon sababna pang teu wadjar ? Sabab dua karangan nu sastra djeung nu lain sastra, hěnteu bisa sarua mun pada-pada diukur ku ukuran nu matang. Da pěrénahna oge beda-beda.

Tapi naon sababna atuh pangna pada-pada dianggap sarua ku nu maratja ?

Tjeuk kuring mah ngan hidji sababna teh, njaeta ku lantaran ukuran nu dipake nimbang eta dua karangan tea hěnteu matang. Lantaran ukuranana tea hěnteu miboga ukuran !.

Dina njanghareupan karangan-karangan nu dibaratjana, umumna urang Sunda ajeuna tatjan bisa misah-misahkeun mana nu sastra djeung mana nu lain sastra. Geuning ahli-sastrana oge, ana mere wangĕnan naon ari sastra, pokna teh : „Sagala rupa nu direka ku basa” atawa „Tulisan nu aralus

Ningkatna adjen karangan-karangan sastra kuduna mah dibarĕngan ku ningkatna apresiasi sastra nu maratjana. Beuki djĕmbarna, beuki djĕrona djeung beuki luhurna adjen karangan-karangan para pangarang nu motekar sosoranganana tea kudu dibarĕngan ku beuki djĕmbarna, beuki djĕrona tur beuki luhurna apresiasi sastra nu maratjana.

Nja di dieu pisan fungsina kritik sastra teh : Kritik sastra kudu satjara aktif ngarondjatkeun apresiasi sastra nu maratjana, sangkan bisa nuturkeun kamĕkaran djeung kamadjuan hasil-hasil sastra para pangarangna. Komo dina alam kiwari nu masih kurang malah euweuh pisan pĕndidikan apresiasi sastra mah !

Kritik sastra („criticism” tea) pangpangna di urang mangsa kiwari, fungsina salian ti mere-adjen kana hasil sĕni teh, pangpangna mah kudu edukatif. Hartina kudu sakalian ngarondjatkeun apresiasi sastra nu maratjana, malah boa kudu mere atikan apresiasi sastra ti munggaran pisan.

Kritik sastra Sunda kiwari, kudu miboga dua guna nu njata : Ka hidji mere adjen kana karja si pangarang. Ka dua ngadidik djeung ngarondjatkeun apresiasi nu maratjana. Malah boa nja nu ka hidji kawadji-ban pikeun ugadidik djeung ngarondjatkeun apresiasi sastra nu maratjana teh.

Kritik sastra Sunda kiwari, pangpangna kudu bisa netelakeun ka nu maratjana mana karangan nu ĕnja-ĕnja hasilsastra djeung mana nu hĕnteu, nu wungkul ngan mangrupa kitsch, hiburan-murahan nu palsu. Malah leuwih ti eta : Kudu ngadidik nu maratjana

sangkan ngarti naon ari sastra. nu kumaha ari sastra teh,

Tanpa leuwih ti heula misah-misahkeun sastra djeung lain sastra, kritik normatif ngan djadi demonstrasi tukang-obat di sisi djalan nu ngaku-ngaku djadi doktër-ahli. Nu bisa djadi bisa njababkeun djalma-djalma saliwat hookeun mata simeuteun, tapi ngan matak handjêlu djalma nu ngarti kana elmuning kasehatan bae. Dina salahna mere diagnosa djeung ubar, tanwande bakal nimbulkeun rupa-rupa prasangka kana elmu kasehatan.

Djutjungna teu mustahil bakal ngarugikeun kama-djuan apresiasi masarakat sakumna.

Kritik nu tanpa misah-misahkeun heula sastra ti nu lain sastra, ngan bakal djadi oprasi anatomi djasad nu teu puguh njawana bae. Lamun njawana henteu puguh naon gumana atuh oprasi? Sanadjan upamana oprasi anatomi oge?

Kritik sastra, tjara sastra, lain kaulinan. Kritik sastra, tjara sastra, mërédih kadaria, kasërieusan nu mutlak. Nadjan aja nu njebutkeun jen ari kritikeus mah henteu salilana pangarang maher, tapi ulah dihartikeun jen kritikeus mah teu kudu maher ngarang! Malah nja ti para kritisi pisan urang pangpangna kudu mërédih kamaheran ngarang satjara tehnis nu sampurna. Lain ngarang hasil sastra, tapi ngarang énggoning njusun kritik-kritikna. Sabab kritik nu ditulis padjeudjeut, moal beuki njaangan dunja sastra. Moal beuki njaangan hasil sastra nu dikritikna. Ari kritik apan kudu mere tjaang djeung katrangan ngeunaan hasil sèni atawa sastra! Kritik kudu ngahubungkeun hasil sèni djeung masarakatna bari ngawanohkeun masarakat kana hasil sèni. Ku kituna kritik teh miboga fungsi ganda, tjara peso nu seuseukeutna dua: Ka bidji kudu djadi tuduh djalan pikeun masarakat énggoning milih djeung ngarasakeun kani'matan (apresiasi)

sěni. Nu ka dua kudu djadi tuduh djalan pikeun hasil sěni sangkan meunang těmpat di masarakat. Kritik kudu ngadjauhkeun prasangka masarakat kana hasil sěni djeung kudu bari ngipuk apresiasi masarakat kana sěni djeung ngarondjatkeun hasil sěni sangkan adjenna leuwih luhur.

Ku lantaran eta kritik kudu ditulis kalawan maher tur etjes supaja gampang kahartieunana ku nu maratjana. Ngan lamun ěnja-ěnja maher tur tabah kana ekonomi-sastra djeung tehnik-ngarang bae, kritikeus bisa ngarang nu singgět-etjes pikeun nu matjana.

Kritik sastra teh kudu djadi panganteur pikeun masarakat ngeunaan tjara-tjara djeung dasar-dasar enggoning matja sastra. Kritik sastra ulah matak lieur něpi ka nu matjana ngarasaen pěrělu ku „panganteur” deui pikeun matja eta panganteur teh !

II

Sangkan bisa ngabeda-bedakeun mana sastra djeung mana nu lain sastra, kritikeus kudu těrang heula naon ari sastra. Nu kumaha nu sastra ? Djeung nu kumaha nu lain sastra ? Naon watěswatěsna antara sastra djeung lain sastra ?

Enggoning neangan djawabna eta pananja, urang hěnteu kudu tukup katalian ku katrangan-katrangan etimologis ngeunaan djudjutan asal-usul kětjapna, sabab katrangan-katrangan etimologis teh umumna ngan bisa něrangkeun něpi kana djangkar harti kětjap asalna bae tur sok tara něpi kana kamėkaran hartina nu barobah ti mangsa ka mangsa, ti těmpat ka těmpat, ti hidji lingkungan pakumbuhana ka nu lianna.

Kitu deui wangěnan-wangěnan ilmiah, biasana mah ngan sok něpi kana konstataci ngeunaan sastra nu geus njampak bae, kurang mere těmpat pikeun gagasan-gagasan djeung idea-idea sastra nu djadi tjita-tjita

djeung udagan sastrawan nu masih kudu (arek) diwudjudkeun. Maksud teh sok tara nĕpi kana hartina nu sakalian ngawĕngku ma'na, tudjuan djeung hakekat dinamikana kĕtjap tea.

Padahal ari sastra teh apan salah sahidji bagian sĕni, tjara musik, lukis, drama djeung lian-lianna. Ari sĕni tea apan hasil kreativita manusa nu dinamis, nu salilana teu wĕleh barobah da ngagambarkeun ngagugahna manusa ĕnggoning neangan wudjud gĕlaran cusining djiwa, emosi, rasa, karsa, falsafat, intuisina sa-tjara estetis. Dĕmi tjita-tjita estetis tea, unggal djaman, unggal tĕmpat, unggal bangsa, malah unggal genĕrasi oge sok beda-beda dina manifestasina, ngakar kana bedana sawangan hirup, falsafah, akar-akar katut djangkar-djangkar kahirupan-kahuripan rohaniahna masing-masing.

Puguh bae ari dina seuhseuhanana mah approach satjara etimologis djeung ilmiah oge pĕrĕlu digunakeun pikeun ngalĕngkĕpan pakakas ĕnggoning njuktjuk ma'na kĕtjap tea. Sabab ngan lamun pakakasna lĕngkĕp bae urang bakal bisa maluruh ma'nana nu djĕmbar tur njugĕmakeun.

Kahirupan-kahuripan manusa teh dimanifestasikeun dina tjara-tjara djeung wudjud-wudjud, dina wangunan-wangunan patali marga. Nja eta tjara-tjara djeung wudjud-wudjud kahirupan-kahuripan manusa dina hirupkumbuhna tea nu disĕbut kabudajaan dina harti antropologis. Ku para ahli antropologi mah nu disĕbut kabudajaan teh njaeta sakumna tjara-tjara djeung wudjud-wudjud patali-marga dina hirupkumbuh manusa, way of life. Njaeta kabudajaan dina hartina nu djĕmbar, nu ngawĕngku sakumna kagiatan hirupkumbuh manusa kajaning : ekonomi, politik, kasĕnian, teknologi, adat-istiadat djeung lian-lianna.

Tapi dina hartina nu heureut mah, kabudajaan teh ngan ngawĕngku tilu lapangan kagiatan manusa bae,

njaeta falsafah, pangaweruh djeung kasénian. Malah dina harti sapopoe mah, kabudajaan teh sok dihartikeun sarua djeung kasénian.

Dina ieu karangan, kabudajaan digunakeun dina hartina nu heureut, njeta nu ngawengku tilu lapangan kagiatan kreatif manusa : falsafah, pangaweruh djeung kasénian bae.

Djadi seni teh njeta lapangan kabudajaan nu lain falsafah, djeung lain pangaweruh.

Tapi eta wangénan teh kakara nétépkeun watës-watës ambahan antara seni djeung falsafah katut pangaweruh bae, tatjan mere katrangan nu tetela ngeunaan hakekat senina.

Tina eta katrangan nu netelakeun watës-watës ambahan antara seni djeung falsafah katut pangaweruh, katingal jen ambahan seni teh katjida pisan légadjembarna. Kana ma'na seni dina harti antropologis kaasup karadjinan, hasil-hasil produksi djeung reproduksi. Tapi wangénan seni satjara antropologis nu djembar-léga kitu teh henteu matak pikasugémaceun djalma-djalma nu bagérak dina lapangan seni. Wangénan antropologis énggoning njawang djeung ngarumuskeun seni, katalian teuing ku hasil-hasilna nu geus njampak. Djadi katalian teuing nu materi nu geus gumelar nu dianggap hasil seni. Memang satjara antropologis mah henteu dibedakeun gugunungan wajang nu didjieun ku nu njiptana mimiti djeung gugunungan nu beh dieu nu didjieun satjara reproduktif. Atawa gambar wajang tradisionil djeung lukisan wajang tjiptaan Sjahri upamana. Nu njieunna atuh duanana oge disébut seniman. Hasilna atuh duanana oge mangrupa hasil kreasi. Padahal lamun ditingal tina djihat kreativita mah aja beda nu esensial antara gugunungan nu ditjiptakeun mimiti djeung nu pandeurieunana nu didjieun satjara tradisionil kalawan produktif.

Kitu deui dina hartina nu umum tur djembar mah,

sakurna pustaka teh kaasup kana sastra. Lain nu winangun tjarita atawa riwayat bae, dalah buku-buku hukum djeung pituah oge, baheulana mah apan kaasup tur kagolongkeun kana sastra. Tapi aja bedana nu lain bae graduil tapi ditingal tina djihat kreativita seni mah esensial sipatna, antara djalma nu kreatif njipta sastra tjara Moh. Ambri njipta *Lain Eta, Ngawadalkeun Njawa, Numbuk Di Sue, Burak Siluman* djeung *Mundjung* upamana djeung djalma-djalma nu satjara fabrika njeunan tjarita-tjarita murah sensasional tjara Tjandrahajat njeunan *Dododja Tinemu Bagdja, Tjarmad, Pondok Djodo Didodoho* djeung lian-lianna.

Kuring leuwih hajang ngadjinékkeun rumusan seni djeung sastra dina hartina nu kreatif, nu leuwih luju djeung tjita-tjita katut udagan seniman, manan nu satjara antropologis ngawengku djeung ngahidjikeun sakumaha tjiptaan seni djeung hasil karadjinan.

Naon atuh ari seni teh mun kitu?

Seni teh njaeta manifestasi kreasi estetis manusa nu satjara rohaniah ngahudangkeun kainsapanana kana djangkar-djangkar djeung kondisi kahirupan-kahirupan kamanusan. Njaeta hidji wudjud kagiatan rohaniah manusa nu ngagelarkeun realitas anjar nu rasional, suprarasional djeung visional mangrupa katunggalan mikrokosmos nu ngahudangkeun kainsapan kana katunggalan makrokosmos. Seni teh mangrupa wudjud usaha kreatif manusa nu hajang ngagelarkeun realitas-anjar nu mangrupa gambaran djeung perlambang nu mangrupa hidji katunggalan tur ngawudjudkeun kahirupan-kahirupan nu njata.

Seni pageuh pisan tali-tumali djeung kahirupan-kahirupan rohaniah manusa dina hidji lingkungan hirup, ngakar kana kasadaran kreatif nu hajang miwudjud kalawan estetis. Ku lantaran eta seni salilana henteu sugemaeun ku kreasi nu geus djadi hasil reproduktif, nja tuluj neangan wudjud-wudjud djeung wangenan-

wangĕnan anjar nu ngungkulan karadĭinan nu sipatna reproduktif.

Tina eta wangĕnan-kasar bakal katingal dua hal nu poko : Ka hidĭi njaeta jen sĕni teh mangrupa gĕlaran (manifestasi) kreatif kahirupan-kahuripan rohaniah manusa. Ka dua, njaeta jen sĕni teh mangrupa kreasi estetis.

Nja eta dua hal pisan nu ngabedakeun sĕni ti nu lian-lianna teh. Sabab hĕnteu kabeh gĕlaran kahirupan rohaniah manusa teh sĕni. Kitu deui hĕnteu kabeh hasil-hasil gawe manusa nu estetis teh sĕni dina harti nu dipimaksud di dieu.

Hĕnteu kabeh nu „endah” teh sĕni. Ngan kaendahan nu mangrupa gĕlaran kreatif kahirupan rohaniah manusa bae sĕni mah. Kaendahan alami, dadamĕlan Al-Cholik mah lain sĕni, sanadjan leuwih endah tur leuwih agung manan dĭidĭeunan mahluk.

Kitu deui gĕlaran hasil-hasil kahirupan rohaniah manusa nu kreatif hĕnteu kudu sĕni, sabab teu mustahil mangrupa falsafah atawa pangawĕruh. Ilmu kimia atawa ilmu pasti upamana, apan mangrupa gĕlaran hasil kahirupan rohaniah manusa nu kreatif tapi lain sĕni.

Pon pilalagi hasil-hasil produksi nu wudjudna njumponan sarat-sarat estetis, mangrupa hasil-hasil reproduktif tur tradisionil, lain sĕni.

Upamana bae batik atawa pajung Tasikmalaja. Sanadjan teu mustahil njumponan sarat-sarat estetis, tapi ngan mangrupa hasil craftsmanship tjiptaan „artisan”.

Sabada urang ngadĭinĕkkeun rumusan sĕni, ajeuna urang bisa ngarumuskeun naon ari sastra. Sastra teh njaeta gĕlaran kreasi estetis manusa nu satjara rohaniah ngahudangkeun kainsapanana kana dĭangkar-dĭangkar djeung kondisi kahirupan-kahuripan kamanusan kalawan ngagunakeun basa. Njaeta hidĭi wu-

djud kagiatan rohaniah manusa nu kalawan ngagunakeun basa ngagelarkeun realitas anjar nu rasional, suprarasional djeung visional mangrupa katunggalan mikrokosmos nu ngahudangkeun kainsapan kana katunggalan makrokosmos.

Djadi tetela jen sastra teh njaeta wangunan seni nu ngagunakeun basa. Baheula mah satjara lisan. Tapi ajeuna mah, umumna satjara tulisan winangun karangan, prosa atawa puisi. Djadi sastra teh njaeta karangan-karangan, boh prosa boh puisi nu mangrupa wudjud gelaran kreasi estetis manusa nu satjara rohaniah ngahudangkeun kainsapanana kana djangkar-djangkar kahirupan-kahirupan kamanusan.

Tetela deui bae, jen katrangan „estetis” teh pérélu, sabab karangan-karangan pangawéruh atawa falsafah sanadjan ngahudangkeun kainsapan manusa kana djangkar-djangkar djeung kondisi kamanusan, tatjan tangtu seni. Malah prinsipna mah lain seni. Ngan memang henteu mustahil aja falsafah nu gumélarna estetis. Nja dina hal eta pisan sulitna ditarik watés nu tandés antara falsafah djeung sastra, sabab ka hidji ku lantaran duanana ngagunakeun materi nu eta-eta ke-neh njaeta basa, ka dua ku lantaran rea filosof anu dina médar falsafahna miboga gaja-sastra nu luhur adjenna, tjara Iqbal, Lao Tse, Nietzsche, Gebran Khalil Gebran, djeung Hadji Hasan Mustapa upamana. Karangan-karanganana apan mangrupa karangan falsafah, tapi oge mangrupa hasil sastra nu agung, sabab kasastrawanan djeung kafilosofan gumulung ngahidji, ngagelarkeun falsafah agung nu oge mangrupa hasil sastra agung deuih.

Sabalikna karangan-karangan nu ngan mangrupa hasil estetis nu henteu ngagugah kainsapan manusa kana djangkar-djangkar kahirupan-kahirupanana, henteu mampuh ngawudjudkeun katunggalan mikrokosmos nu ngahudang kainsapan kana katunggalan makrokos-

mos, nu ngan nĕpi kana ngahibur, ngaleketek rasa nu pangtjetekna atawa ngan sĕmĕt mere entertainment, lain sastra dina harti nu dipimaksud di dieu.

Djadi wawatjan-wawatjan nu rereana mah ngan mangrupa hasil-hasil karadjinan njumponan sarat-sarat estetis dangding djeung pupuh nu geus mangrupa padika-padika mati, tatjan tangtu mangrupa hasilsastra. Kitu deui tjarita-tjarita hiburan nu sensasional, paling-paling ge ngan ngahudangkeun napsu² sahwat atawa sadismeu nu matjana, lain sastra.

Tjarita-tjarita nu ngarah ramena bae, neangan sensasi nu didasarkeun kana fantasi, nadjan teu mustahil matak pogot nu matjana (babakuna nu teu miboga wasan djeung apresiasi sastra) — lain sastra.

Tjindĕkna karangan-karangan boh prosa boh puisi, nu hĕnteu ngahudangkeun kainsapan nu matjana kana kondisi, situasi djeung aspirasi² kamanusan, nu hĕnteu ngarondjatkeun djeung ngabeungharan pangalaman estetis manusa tea kana taraf kahirupan-kahuripan rohaniah nu leuwih luhur — lain sastra.

Nja ieu pisan fungsi kritik sastra teh : mere sorotan sangkan nu maratjana tarĕrangeun naha eta prosa atawa puisi teh nĕpi kana taraf sastra atawa ngan mangrupa karangan panglipur murahan bae. Kritik analitik normatif kakara digunakeun lamun geus tetela jen eta karangan teh memang hasil sastra bae.

Karangan-karangan nu hĕnteu mampuh ngarondjatkeun djeung ngabeungharan rohani nu maratjana, hĕnteu pĕrĕlu dianalisa, kadjaba mun rek mere tjon-to nu kumaha karangan nu lain sastra teh.

III

Sastra tjara nu dirumuskeun tadi, luju pisan djeung situasi katut kondisi manusa Indonesia kiwari nu keur hirup dina alam revolusi. Mangrupa rumusan sastra nu

luju djeung aspirasi-aspirasi revolusi.

Naon sababna ?

Sabab apan tudjuan djeung tjita-tjita Revolusi urang teh nja ngawudjudkeun the social conscience of Man, pikeun ngarondjatkeun kahirupan-kahirupan sosial Manusa. Kahirupan-kahirupan sosial Manusa dirondjatkeunana nja ku ajana panjadaran-panjadaran kana djangkar-djangkar, situasi djeung kondisi kamanusan enggoning ngudag tjita-tjita Revolusi tea.

Dina alam revolusioner urang mérédih ngan seni djeung sastra revolusioner. Nja eta seni djeung sastra nu luju djeung djiwa katut thema djaman revolusi. Ari sastra djeung seni revolusioner tea ngan bisa di-tjiptakeun djeung digelarkeun ku seniman djeung sastrawan revolusioner. Sabalikna, ngan sastrawan djeung seniman revolusioner bae nu mampuh tur sanggup njiptakeun hasil seni djeung hasil sastra revolusioner. Djadi sastrawanna heula kudu revolusioner kakara bisa njiptakeun sastra revolusioner. Djadi senimanna heula kudu revolusioner, kakara bisa njiptakeun seni revolusioner.

Nu kumaha ari sastrawan djeung seniman nu revolusioner teh ?

Sastrawan djeung seniman revolusioner njaeta nu ngaintégrasikeun dirina kana revolusi. Ngaintégrasikeun kahirupanana, tjita-tjitana, aspirasi-aspirasina udaganana, tudjuanana, mentalitana. Djadi kahirupan-kahirupan katut tjita-tjita djeung tudjuan sastrawan djeung seniman revolusioner kudu identik djeung tudjuan, tjita-tjita katut aweuhan revolusi.

Sastrawanna kudu revolusioner, hartina djélémanna nu njiptakeun hasil sastra tea kudu revolusioner. Memang, lain ngan sastrawan, lain ngan seniman bae, tapi sakumna djéléma nu hirup dina alam revolusi kudu ngaintégrasikeun diri kana situasi, kondisi katut tjita-tjita revolusi. Sabab djéléma nu henteu ngaintégrasi-

keun diri kana revolusi, bakal katuntjal djeung kapëntalkeun tina kahirupan bangsa djeung masarakatna. Kalindës-kageleng ku roda revolusi. Situasi djeung tjita-tjita revolusi, mērēdih sangkan sakabeh djëlëma nu hirup dina masarakat nu keur hangkeut ngarengsekeun revolusi tea, kudu revolusioner.

Ngan lamun djëlëma-djëlëmana ngaintëgrasikeun diri kana revolusi bae, revolusi bakal ngahontal tudjuan djeung tjita-tjitana, aspirasi-aspirasina, udaganana.

Sarta lamun djëlëma-djëlëma sakumna anggota bangsa djeung masarakat nu keur revolusi tea geus revolusioner, maranehanana kudu milih lapanganana masing-masing ënggoning ngabaktikeun darmana kana revolusi. Revolusi nu multi-kompleks diwangun ku rupa-rupa lapangan nu masing-masing oge mērēdih sangkan direngsekeun satjara revolusioner. Sardjana bakal milih lapangan pangawērūh kaahlianana masing-masing. Tëntara bakal njumbangkeun darma-baktina dina lapangan kamiliteran. Politikeus dina lapangan politik. Guru di hareupeun kēlas. Patani dina lapangan tatanen. Sudagar dina lapangan dagang. Pamajang di lautan. Sëniman dina lapangan sēni. Budajawan dina lapangan kabudajan. Dalang bari ngawajang. Sastrawan dina lapangan sastra. Djeung lianna.

Tangtu bae, eta lapangan teh masing-masing oge mērēdih sarat-sarat djeung ukuran-ukuran nu kudu di-tjumponan ku djalma-djalma tea. Nu djadi guru kudu njumponan sarat-sarat paguron. Nu djadi sardjana kudu njumponan sarat-sarat pangawērūh. Tukang ngarit teu bisa kitu bae djadi tëntara. Sudagar teu bisa udjug-udjug djadi bupati. Sabalikna politikeus teu bisa ngadadak djadi patani. Atuh patani mun hajang djadi sastrawan nja kudu diadjar heula njumponan sarat-sarat sastra.

Lain hartina patani nu hajang djadi sastrawan kudu

njalujukeun maneh kana kahirupan sastrawan, lain. Bisa bae ari hirupna mah manehna tētēp djadi patani oge. Ngan karangan-karanganana kudu njumponan sarat-sarat sastra, upamana bae sarat-sarat estetis djeung lian-lianna.

Djadi hēnteu kabeh tulisan mangrupa hasilsastra, sanadjan ditulis ku djēlēma nu memang ēnja revolusioner. Manusa revolusioner, lamun manehna lain sastrawan tatjan tangtu mampuh njiptakeun sastra revolusioner. Bisa djadi maksudna mah ēnja revolusioner, tapi wudjudna tatjan tangtu nēpi kana taraf sastra atawa hēnteu. Djadi sastra-revolusioner teh kudu miboga adjen sastra sarta eusina kudu revolusioner deuih. Mun salah sahidji teu katjumponan, tangtu moal bisa disebut sastra revolusioner!

Memang sastra revolusioner miboga tjiri nu teu meunang euweuh, njaeta karevolusioneranana. Tapi hēnteu kabeh tulisan nu eusina revolusioner mangwudjud hasil sastra. Lamun make kēkētjapan Lu Hsin mah meureun kieu: „Sēni mah kabeh ge propaganda. Tapi hēnteu kabeh propaganda teh sēni.”

Eta utjapan ngagambarkeun jen pikeun djadi sēni. pikeun djadi sastra deuih, aja sarat-sarat nu kudu di-tjumponan, njaeta sarat-sarat estetis.

Sanadjan pada-pada ngudag tjita-tjita Revolusi, sastra djeung lapangan-lapangan lianna aja bedana. Sastra fungsina hēnteu bisa disaruakeun djeung militer atawa industri upamana. Sabab ari sēni djeung sastra mah sanadjan mangrupa alat, pakakas, tapi alat nu tali-tumalina teh langsung kana djangkar-djangkar kasadaran kamanusan, nu ngahudangkeun kasadaran kamanusan dina djiwa manusa tea kalawan kreatif tur estetis.

Ku lantaran eta, karevolusioneran sēni djeung sastra mah lain ditangtukeun ku objek materina. Sēni djeung sastra revolusioner teh hēnteu ngan lamun motif

djeung materina tea mangrupa faset-faset revolusi fisik tjara pangalaman sukarelawan di medan perang bae. Hidji tjarita nu njaritakeun djurig atawa tjinta, malah kembang malati oge, bisa bae revolusioner mun geus bisa ngahudangkeun kainsap nu maratjana kana kondisi kamanusanna minangka mahluk sosial nu keur aja dina alam revolusi tur ngudag-ngudag tjita-tjita revolusi. Sabalikna sadjak nu dibaktikeun ka suswati atawa para pahlawan nu geus sahid oge, ari ngan nepi kana soal-soal tetek-bengek tur henteu mampuh ngahudangkeun manusa nu matjana kana tjita-tjita djeung tudjuan revolusi mah, lain sastra revolusioner.

Djadi revolusioner henteuna hasil sastra teh lain ditangtukeun ku disebut henteuna këtjap-këtjap nu ngagambarkeun sumangët revolusi kajaning Manipol-Usdek. Pantjasila, patriotik, mariëm, roket djeung sabangsana. Kitu deui lain ku pedah njaritakeun pangpérangan atawa pèrdjoangan bawah-tanah bae. Tapi ditangtukeun ku sikëp, sawangan hirup djeung tali-tumalina antara tjita-tjita pangarangna kana tjita-tjita nu djadi udagan revolusi. Njaeta sikëp djeung tjita-tjita nu karasa djeung atra katembong dina karanganana. Djadi, sakali deui, lain matërina atawa objekna, tapi ideana, tjita-tjitana, sikëpna nu kudu revolusioner teh. Sikëp nu revolusioner njaeta sikëp nu teu tatawar deui ngaintëgrasikeun diri kana revolusi. Lain nempatkeun maneh di luareun sumawonna di luhureunana mah.

Nja di dieu pisan kritikeus sastra kudu revolusioner énggoning njawang hasil sastra teh. Revolusi katut tjita-tjitana djadi salah sahidji lampu-sorot nu digunakeun pikeun njaangan hasil sastra. Sangkan mampuh ngajakeun sorotan tina adëg-adëg revolusi, kritikeus lain bae kudu tërang tur murba tjita-tjita, udagan djeung tudjuan revolusi, tapi kudu aktif hirup ngaintëgrasikeun diri kana revolusi deuih. Sabab ngan lamun si kritikeus hirup tur njawang nu dipiadjenna ti têngah-

tengah ngaguludagna revolusi bae, manehna bisa mere sawangan nu luju djeung sawangan revolusi.

Kritik sastra revolusioner ngan bisa ditulis ku kritikeus revolusioner. njaeta kritikeus nu ngaintegrasikeun diri kana revolusi tea. Sabab ngan kritikeus revolusioner bae nu bisa njawang sastra revolusioner. najorot njaangan sastra tina adég-adég revolusi.

Djadi kawadajiban kritikeus revolusioner pikeun njawang hasil sastra tina djihat djeung adég-adég revolusi, sabab ngan sastra nu revolusioner bae nu bakal milu kalawan aktif njumbangkeun mangfaatna enggoning ngahontal tjita-tjita djeung tudjuan revolusi.

IV

Sastra tjara nu dirumuskeun tadi, otomatis nolak kritik sastra nu normatif analitik wungkul. Komo nu norma-normana meunang njutat atawa njetek tina sastra deungeun bari djeung henteu dilarapkeun heula kana kondisi djeung alam kapribadian urang mah.

Rumusan sastra djeung kritik revolusioner nu tadi, mérédih sangkan urang ngajakeun atawa ngipuk sarupaming kritik sastra nu mandiri. Kritik sastra nu dumasar djeung ngadég adjég dina lélémah katut alam revolusi urang. Kritik sastra nu dina enggoning mere adjén satjara normatif analitik, oge mérénahkeun hasil sastra tea dina tjita-tjita djeung udagan revolusi.

Kritik sastra nu normatif biasana skolastik, ngagunakeun tjara-tjara djeung ukuran-ukuran mati nu geus dirumuskeun ti anggalna keneh luju djeung papagon-papagon nu dimakutaan ku sésébutan „ilmiah”. Kritik sastra nu kitu tangtuna ge moal bisa digunakeun pikeun ngukur sastra revolusioner nu hirup di tengah-tengah gumuludagna tjaah revolusi. Pikeun mere-adjén sastra revolusioner, tjeuk kuring mah ngan aja hidji metodeu, njaeta kritik sastra nu enggoning ngagunakeun ukuran-ukuran normatif analitik teh kudu dumasar ka-

na pangalaman-pangalaman rohaniah nu revolusioner nu kaalaman ku si kritikeus tea djéroning manéhna ngajakeun „konfrontasi” djeung eta hasil sastra.

Nja pangalaman-pangalaman rohaniah tea, diukur ku tjita-tjita djeung norma-norma revolusi, nu nangtukeun adjen sastrana teh. Kritik normatif analitik kaka beunang digunakeun sabada hal eta puguh péréhna.

Unggal-unggal hasil seni atawa hasil sastra tangtu mere pangalaman-pangalaman rohaniah ka nu njanghareupan atawa matjana. Nja pangalaman-pangalaman rohaniah tea nu nangtukeun sikap djeung kadar karevolusioneran sastrana teh.

Eta metodeu tangtu bakal disangka tur disebut „subjektif teuing”, sabab mun ngan sumender kana pangalaman-pangalaman pribadi, meureun kritik teh bakal pabaliut pisan !

Eta kamélang hénteu kudu aja. Sabab sanadjan énja nu disasar ku pangalaman rohaniah tea subjektif si kritikeus, tapi dina nganalisa djeung ngarumuskeun eta pangalaman-pangalaman tea mah, si kritikeus teh kudu ngagunakeun norma-norma objektif. Si kritikeus bakal ngagunakeun tjita-tjita revolusi, psikologi, sosiologi, antropologi djeung pangawéruh-pangawéruh lianna nu objektif. Djadi panjasar subjektif si kritikeus teh satérusna mah diudji ku norma-norma objektif nu logis tur ilmiah.

Ongkoh da apan ari saénjana mah, kritik teh subjektif. Sabab ngan lamun si kritikeus djadi subjek nu puguh djuntrungna, nu adjég adég-adégna bae, kritikna bakal aja hartina. Lamun si kritikeus leungiteun subjek, ilang kahalangan ku norma-norma pangawéruh nu digunakeun minangka pakakas pikeun mere-adjén sastra — kritikna bakal moal aja gunana.

Naon sababna ?

Sabab subjek si sastrawan ngan bisa dideukeutan ku

subjek deui. Nja hasil tina konfrontasi eta dua subjek, nu dianalisa ku si kritikeus kalawan ngagunakeun metodeu, naha analitik naha normatif.

Djadi kuring mah nolak pikiran nu njebutkeun jen sadjak teh mangrupa hasil sastra nu endah tur luhur adjenna lamun njumponan sarat-sarat anu-anu-anu nu dirumuskeun ku kritik-analitik. Rumusan nu sampurna antara pilihan ketjap nu merenah tur genah, plastisana nu imadjinatif, ditambah ku ngontjrangna purwakanti djeung rupa-rupa rinekabasa lianna, moal bisa njiptakeun Seni. Hartina djalma mo bisa njiptakeun Seni ngan ku ngahadja njumponan sarat-sarat rumusan normatif analitik tea. Hartina sanadjan aja djalma nu ngahadja njumponan padika-padika estetika nu geus dirumuskeun tur dirudjukan ku para kritisi-analitik minangka „ukuran” enggoning mere-adjen kana sastra tur manehna geus njumponan eta padika-padika tea kalawan sampurna — hasilna tatjan tangtu seni. Malah leuwih gede kamungkinan nu dihasilkeunana teh : karadjinan tea !

Tjontona rea dina basa Sunda mah, njaeta ku ajana wangunan puisi nu disebut dangding. Apan dangding teh minangka wangunan puisi, geus puguh pisan patokan djeung padika-padikana : Puguh djumlah padalisanna unggal pupuhna; puguh djumlah engangna unggal padalisan; kitu deui puguh vokal engang panungtung unggal padalisan; ditambah ku mamanis basa, purwakanti, rinekabasa djeung lian-lianna deui. Tapi naon sababna rencana dangding bet henteu nepi kana taraf seni ?

Tjeuk pamendak mah sababna teh taja deui, njaeta ku lantaran nu njarieun dangding tea sok mopohokeun hidji hal nu penting pisan dina seni mah, malah vital, njaeta *djiwa* nu kudu djadi njawana eta hasil seni. Nja djiwa pisan nu mere suasana, imadjinasi djeung nu njababkeun eta hasil seni tea hirup-hurip. Pilihan

kětjap, purwakanti, djumlah éngang, vokal nu ngon-tjrang kakara aja hartian mun wudjud eta tjiptaan teh hirup. Ngan lamun eta tjiptaan tea mangrupa wudjud nu hirup tur hurip bae, kritik normatif analitik ngeunaan pilihan kětjap, purwakanti, rinekabasa, djumlah éngang djeung lian-lianna aja hartian.

Mun ditjindëkkeun mah meureun kieu bedana kritik analitik normatif nu ku kuring ditolak djeung kritik-empirik (urang sěbut bae kitu ngarah puguh ngaran-na) nu ku kuring dina ieu karangan diandjurkeun teh : Kritik normatif analitik tuluj bae ngagunakeun pesona pikeun ngopěrase hidji wudjud bari djeung hěnteu ngarasaeun pěrlu nitenan heula naha eta wudjud teh hirup aawa hěnteu, njawaan atawa hěnteu ? Ari kritik empirik mah měntingkeun pangalaman rohaniah nu kaalaman ku si kritikeus tea dina waktu ngajakeun konfrontasi djeung si wudjud tea. Sanggeusna sidik jen eta wudjud teh miboga djiwa, něpi ka si kritikeus teh meunang pangalaman-pangalaman rohaniah nu ngarondjatkeun djeung ngabeungharan djiwana, nja kakara harita si kritikeus ngagunakeun pesona teh. nganalisa sarta satjara komparatif ngabanding-banding kana pangalaman-pangalamanana nu énggeus-énggeus atawa harěpan nu diarěp-arěp.

Sabada si kritikeus meunang pangalaman-pangalaman rohaniah nu kreatif, kakara manehna nalungtik kalawan ngagunakeun pakakas analisa normatif, neangan sabab-sabab djeung ngarumuskeun kanjataan-kanjataan nu ngalantarankeun si wudjud tea hirup tur hurip mangrupa hasil sěni atawa hasil sastra.

Dina ngajakeun analisa tea, si kritikeus lain bae ngagunakeun norma-norma estetis, itapi oge norma-norma revolusi, filosofis, psikologis, sosiologis djeung lian-lianna. Beuki djěmbar si kritikeus ambahan panga-wěruhna, beuki luhur adjen kritikna. Sabab nu djěmbar salidana leuwih utama manan nu kurung-batok,

nu broad-minded salilana leuwih utama manan nu narrow-minded.

Kitu deui, hasil sēni nu kukuh tagēn diudji djeung disorot tina adēg-adēg nu rupa-rupa, beuki luhur adjenna. Hasil sēni nu tahan disorot ku rupa-rupa panjawang djeung pangawēruh, ku rupa-rupa lampu ti rupa-rupa djihat, luhur adjenna. Beuki rea panjawang djeung pangawēruh nu digunakeun pikeun njanaganana, tur eta hasil sēni tētēp adjēg pēngkuh, beuki luhur tur beuki utama adjenna.

Maksud teh, hasil sēni nu disawang satjara estetis, filosofis, sosiologis, historis, psikologis, antropologis djeung lian-lianna hēnteu nembongkeun kakurang, ēnja-ēnja mangrupa hasil sēni nu utama. Sabalikna hidji hasil sēni nu tina djihat historis nembongkeun kakuatna, tapi ana disorot satjara psikologis lemah, adjenna bakal ngurangan.

Sabab hasil-hasil sēni nu klasik, nu teu luntur ku usum tur teu ruksak ku panēka djaman. sanjatana mah nja hasil-hasil sēni nu tahan ku mangrupa-rupa udjian djeung pangadjen ditingal tina rupa-rupa sēgi djeung pangawēruh. Sēni klasik mampuh ngungkulan rupa-rupa panjorot boh ku pangawēruh nu geus njampak waktu eta hasil sēni ditjiptakeun boh ku pangawēruh nu kakara gēlar sabada eta hasil sēni tea geus hirup mangalam-alam. Upamana bae, karangan-karangan samemeh manusa wanoh kana psikologi, rea nu tagēn tur bisa dipertanggungjawabkan satjara psikologis. Karangan-karangan Shakespeare oge apa lahirna teh samemeh aja psikologi atawa individual-psikologi. tapi teu keudeu ku lantaran gambaran djiwa Hamlet tagēn dina ēnggoning njangga panjorot psiko-analisa, nja tētēp dianggap luhur adjenna, djadi tjonto klasik boh dina sastra boh dina pangawēruh psikologi. Djiwa pribadi Hamlet lain bae djadi pērhatian dunja sastra, tapi mangrupa tjonto klasik pikeun ahli-ahli psikologi

deuih.

Kitu deui tokoh-tokoh roman-roman karangan Dostojewski, budjangga Rusia abad kamari, nu ditulis sa-
memeh pangaweruh psikologi mekar kalawan subur,
ajeuna djadi sumber panalungtikan kahirupan djiwa
manusa abnormal.

Sēni sipatna teh poly-interpretable, bisa disawang
ti rupa-rupa djihat djeung adēg-adēg. Ku lantaran eta,
panjawang tina rupa-rupa djihat djeung adēg-adēg
bakal leuwih njaangan hasil sēni tea nepi ka djuru-
djuru singkurna. Kritik sēni nu utama njaeta nu nja-
angan hasil sēni tea tina rupa-rupa djihat djeung adēg-
adēg, nepi ka ēnja-ēnja mawa nu matjana sang-
kan miboga sawangan nu lēga-djēmbar tur tina rupa-
rupa sēgi deuih.

Ku kituna kritikeus sēni nu utama njaeta nu murba
rupa-rupa palēngkēpan pikeun njawang hasil sēni kala-
wan sampurna, hartina njawang lēga-djēmbar tina
rupa-rupa djihat djeung adēg-adēg. Kritikeus sēni
ulah ngan tērang kana sēni wungkul, atawa tērang
kana estetika normatif bae. Kritikeus sēni kudu ngawa-
sa djeung murba rupa-rupa teori djeung pangaweruh
nu pērēlu digunakeun pikeun njaangan sēni djeung
manusa, sabab apan nja manusa pisan nu djadi poko
djeung sumber sēni teh. Manusa nu teu wēleh hirup-
hurip, teu kēndat usaha pikeun ngudag kahuripan
djeung hirupkumbuhna sangkan leuwih sampurna

Bandung, Djuli 1965.

KUDU SIEUN TEU KADUUMAN

Geus biasa djaman kiwari mah lamun aja djalma nu rumasa jen manehna geus mengpar tina bĕbĕnĕran, sok nutupan kasalahanana tea ku utjapan Ronggowarsito nu unina : „jen ora melu edan, ora kaduman”. Sundana : mun teu pipilueun edan, moal kabagean.

Ieu utjapan teh kiwari mah geus prah dianggap bisa ngahalalkeun sagala kateubĕnĕran nu dilakukeun ku hidji djĕlĕma. Da apan tjĕnah pokna oge, djaman ajeuna mah djaman edan. Ari urang kudu njalujukeun maneh kana djaman, tjĕnah geuning kudu ngindung ka waktu kudu mibapa ka djaman, nu tuluj disarurahan kudu bisa hirup lolondokan.

Tapi naha ĕnja urang teh sangkan salamĕt kudu hirup lolondokan? Kudu ngindung ka waktu milu burung, mibapa ka djaman milu edan?

Djalma nu hengker djiwana, bakal ngabelā kalakuanana nu edan tea, meureun pokna teh : „ĕnja, sabab sanadjan bĕnĕr oge lamun urang ngan sorangan mah, tanwande eleh kalindih ku nu rea nu keur usum eedanan dina djaman edan.” Atawa : „Taja gunana usaha hidji manusa nu sorangan ĕtang-ĕtangan rek ngadĕgkeun bĕbĕnĕran di tĕngah” kateubĕnĕran. Nu teu milu edan, lain bae moal kabagean, tapi bakal tumpur. Apan tjeuk katjapangan oge, nu djudjur antjur nu bĕnĕr ludĕs.”

Naha ĕnja kitu? Nu djudjur bakal antjur? Bĕbĕnĕran bakal tumpĕs ludĕs?

Sanjatana mah dina sadjarah manusa, tatjan kungsi aja djaman nu lain „djaman edan”. Manusa mah salilana hirup dina pĕrdjoangan antara hade djeung goreng, antara bĕnĕr djeung salah, antara sawarga djeung naraka, antara edan djeung waras. Dina unggal djaman oge teu wĕleh aja pĕpĕrangan antara nu hak

djeung nu bathil. Hartina, di unggal djaman oge, masing di mana bae oge di dunja ieu salilana aja kateubënëran, kasawēnang-wēnangan, kadjahatan, kadoliman, kalitjikan, kamunapekan, Sarta salilana aja deuih djalma² anu hajang ngadégkeun bēbēnēran pi-keun ngelehkeun kadoliman tea. Ngan ěnja hidji hal anu pēnting diulik ku para ahli elmu djiwa, naon sahabna pangna manusa miboga sipat nu leuwih gampang katadji ku hal² anu hēnteu bēnēr manan ku bēbēnēran nu hak.

Da mun seug manusa teu miboga sipat kitu, meureun Pangeran oge moal kudu nurunkeun nabi barewurewu, rasul manī salawe parat. Hidji oge meureun mahi. Dalah sanadjan kitu, malah nabi nu panungtung oge geus lungsur tiluwēlas abad katukang, tapi kiwari urang masih keneh bae njaksian bēbēnēran rek disarulap ditutupan dielehkeun ku kateubënëran.

Riwayat para rasul maparin gambaran ka urang, dalah Nabi nu geus meunang kapērtjantēnan ti Nu Maha Sutji oge, hēnteu gampang ēnggoning ngadégkeun bēbēnēran di tēngah-tēngah kadjahilan. Nabi Muhammad s.a.w. lain bae pada ngabohongkeun mimitina mah, tapi apan rek dipērgasa djeung ditandasa sagala, malah nēpi ka diarah-patina pisan.

Eta teh mere pituduh, jen manusa mah teu bisa ngadégkeun bēbēnēran nu langgēng di dunja fana. Tapi sok sanadjan kitu, bēbēnēran mah kudu ngadég. Kudu diadégkeun. Urang teu meunang sumērah ka djaman. Djaman mah heug bae rek edan oge, tapi urang manusa nu insap kana situasina, ulah make kabahawa edan. Sabab urang mah manusa nu insap, lain kudu sumērah kana situasi djaman, tapi kudu mawa situasi djaman sangkan luju djeung tjita-tjita nu hak.

Memang hēnteu gampang, tapi lamun uran tatjan njoba-njoba atjan geus sumērah mah, meureun pasti moal kalaksanakeunana teh. Tapi sabalikna, lamun

urang jakin kana bebënëran nu rek diadëgkeun teh hak insja Allah ku rahmat djeung hidajah Pangeran, 'sagala tjotjoba djeung halangan-harungan bakal tjarëm Sanadjan kumaha bae ge !

Urang minangka manusa nu insap, kudu nembongkeun jen dina hirup teh urang geus ngadjalankeun tindakan² aktif nu positif milih fihak ka nu hak, tur satekah-polah milu ngadëgkeunana.

Hikmah nu njata tina riwayat Kandjeng Nabi Muhammad s. a. w. njaeta kajakinanana nu panggër sarta kasatiana nu pëngkuh ënggoning ngabela bebënëran Urang, djëlëma, bisa elch, bisa pach, bisa punah sarta bisa musnah. Tapi seuneu përdjoangan nu ngabela bebënëran, pikeun ngadëgkeun kaadilan djeung nu hak, ngalawan nu bathil djeung ngamusnahkeun nu djahil, kudu anggër ngagëdur djadi warisan pikeun genëras ka hareup. Genëras nu miwaris fitrah manusa nu salilana taja eureunna bërdjuang ngelehkeun napsu² djahat nu njangkaruk dina dirina.

Nja dina përdjuangan pikeun ngadëgkeun bebënëran nu langgëng di bumi fana, ajana kaendahan hirup teh. Sanadjan ënja mustahil — tapi da salilana kudu diusahakeun ku manusa atuh ! Nja di dinja, di dinja pisan ajana hurip dina hirup teh. Jakin tur takwa ngadëgkeun hak Allah !

Ku lantaran eta, lamun hajang hirup djeung huripna ngan aja hidji djalan : Adjëgkeun tangtungan, bukakeun dada, teuteup ka hareup : „Teu paduli djaman edan ! Kaula mah rek ngadëgkeun nu tjeuk batur mustahil ! Ngadëgkeun nu hak ! Sarta nja eta pisan ba-gean kaula mah dina djaman edan teh !”

Nja kana tugas kainsap eta pisan urang kudu sieun teu kabagian teh. Nja ku eta pisan urang kudu sieun teu kaduungan teh. Dëmi Allah !

